

Глава 3

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК АБ'ЕКТ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

3.1. НАЗВЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ У ПРАЦАХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ ПАЧАТКУ XIX СТ.

Пытание аб выкарыстанні ў XIX ст. для наймення Беларусі і беларускай мовы розных назваў часам закраенасца ў прахах беларускіх даследчыкаў, пры гэтым у 1960–80-я гг. найчасней звязраўся да гэтай тэмы, белай, Алям Малярдзіс.

Так, напрыклад, пішучы ў «Падарожжы ў XIX стагоддзе» пра зборнік Яна Чачога 1846 г., Алям Малярдзіс удақладні, што Чачот называў беларускую мову *крынікай* [51, с. 20]. У «Падарожжы...» шмат разоў ужыта назва *Litva*, прымегняk *litvojuskі*, якія ўспоючалі ў сябе паніці *Belarusь, беларускі*. Гэта акалічнасць звязана плюмачылася аўтарам: «піматлакутнай *Litvавы* (як тады называлі і Belarusь)» – с. 78 (тут і далей усе незавораныя вышучіны ў цытатах нашы – С. 3.); «у *Litve* (як тады называлі і Belarusь)» – с. 91; «народ у *Litve* (г. зн. у Belarusі)» – с. 109 і інш. У книзе рассеяна пымата азначэнняў з кампанентамі *litvojuskі, беларускі, russkі* з неўластивымі сучаснымі значэннямі (многія з іх спэцыяльна плюмачыліся аўтарам): «добра ведам наш *litvojekі* (г. зн. беларускі) народ» – с. 13; «*litvojuskі патръятызм*» – с. 48; «*litvojuskі-ruiske* (праваслаўнае) *веравызнанне*» – с. 50; «агульны нарыс *litvojuskай* (г. зн. беларускай) вёскі» – с. 50; «*litvojuskia-russkia* *гравада*» – с. 68; «так званы “беларускі” (па іншых краінах – “litvojuskі”) *гурко*» – с. 77–78 і інш.

У нарысе «*Шляхі* вони праз Belarusь» А. Мальдзіс разам з яго супутарам заўважыл, што «на градынай, якая ішла яшчэ з часоў старажынарускай дзяржавы», беларускі землі ў XVI ст. называліся «гасасама Руссю, беларусы – русінамі, а беларуская мова – *руsinскай мовай*» [17, с. 23]. У фрагменте, прысвечаным славянкаму падарожніку пачатку XVIII ст. А. Крману, аўтары зазначылі, што «у аднаведнасці з тагачаснымі ўжыненямі» ён называў бела-

рускую мову *літоўскую* [17, с. 53]. Цытуточы выказванне І. Анацэвіча 1822 г. аб выкарыстанні моў у Жырмунах, аўтары нарысі ўдакладнілі, што тэрмін *Руская мова* ў выразе «аранца паміж рускай і літоўскай мовамі» быў ужыты ў значэнні ‘беларускай мова’ [17, с. 159]. Згадваючы аўтара сэрэдзіны XVI ст. Паола Джоўя Навакомскага, В. Грышкевіч і А. Мальдзіс прыводзі яго сведчанне аб tym, што «*класкайты, як і славяне, даматы, багемцы, полькі і літоўчы* (тут аўтары зрабілі ўдакладненне, што пад літоўцамі маюцца на ўзвеze славінамоўныя жыхары ВКЛ. – С. 3.) ужываюць *інгарыскую мову* і ін-
грыскія пісьменныя» [17, с. 52].

У працы «Беларусь у лісторыку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя» быўлі зменшчаны неявілкі раздзеды «Пашукі ўласнага імя» і «Веданне беларускай мовы», у якіх аўгар светчыў, што назва *Беларусь* у мемуарных творах XVIII ст. ужывалася рука, неудакладна, пераважна ў дачыненні да Польчыны, Вішебчыны і Магілёўшчыны. Аўтар сцвярджаў, што (жыхары Беларусі) «*слітвіны* і «*глыбікі*», як правіла, добра ведалі беларускую мову. Пад паром мемуарыстай (М. Магушэвіч, Я. Тышкевіч) яна называлася *рускай*, аднак Г. Жавускі ўжываваў таксама выраз *беларускі дыялект* як проціпастаўлены *Рускай* мове прыбылага на Віцебшчыну намесніка Пасека [55, с. 88–92; 56, с. 128–133].

Увогуле, з прац А. Мальдзіса вынікае, што:

• у XVI ст. беларуская мова сярод іншых называлася найменне *рускій*, • у XVIII ст. заходняя і цэнтральная часткі Беларусі часта называлася *літвей*, а беларуская мова называлася *літоўской* або *рускай*,

• у працах XIX ст. *Беларусь* часта называлася *Літвеў*, а беларуская мова могла выступаць пад назнамі *крыўцікай мова*, *руская мова*, *літоўская мова*. У іншым, аднак, пытанніе называў беларускай мовы (у адрозненне ад назывы Беларусь) на працягу пісторыі і ў XIX ст., у прыватнасці, разглядаеша ў пачувковай літаратуры пераважна мімаходзь. Плюнае выключнне складаюць тут працы пачынальніка беларускай філалогіі Я. Карскага.

Так, Я. Карскі ў 1893 г. выступіў з лакадам «Што такое старая беларуская гаворка?» на археалагічным з'ездзе ў Вільні, дзе асноўную і важкую пытанні тэрміналогіі. Сярод прынадзенных Я. Карскім назваў беларускай мовы быў наступны: *мова рускай (зыку рускай), простая міка, мова національна-народная рускай (язык нари простый руский), літоўская, літоўская-руская, руска-польская, крыўцікай, беларуская* [37, с. 495–504]. У аглядзе Карскага 1903 г. дацаткова сустракаем інфармацію пра то, што ў прыпісцы да аднаго рукапісу ў зборы Буслаева выкарыстоўваўся тэрмін «*польска-рускі пераклад*», што лінгвістам *беларуская мова* ў пачатку XIX ст. ужывалі В. Сотнікав – паводле Я. Карскага, пераважна ў дачыненні да твораў паўднёва-заходнерускага (часткі украінскага) паходжання [37, с. 323–324]. У шэльм у працах Я. Кар-

скага рассеяна вельмі многа канкрэтных сведчанняў аб назвах беларускай мовы, аднак ён, здаецца, не імкнёўся апісаць канкурэнтную розных тэрмінаў. У галоўнай праце па гісторыі беларускага мовазнаўства, падручніку Лъва Шагунта, сустракаючыся толькі мінайштыні заўвагі адносна таго, што ў XIX ст. беларусай называлі «беларусцамі», «сліцвінамі», «глітвікамі», «*кірывіцамі*», «*крусінамі*», а мову беларускіх помнікаў у канцы XVIII – пачатку XIX ст. – «*кі беларускай, і заходніярускай* (часткі), а то і *літоўская-руская, польска-руская, польска-беларуская-руская* і яшчэ як-небудль інакі, што яскрава выявіле ўзровень тагачаснай науўкі» [92, с. 33, 39]. Як відаць з прыведзенай цытаты,

Л. Шакун верагодна лічыў пշённую роду непараразименем туго акадынісці, што ў пачатку XIX ст. беларуская мова не мела стабільнай, уніфікаванай пазывы. Тым больш крэтычна ён ставіўся да наўнасці складаных («*кіраз дэфіс*») назваў тыпу *літоўская-руская, польска-руская* і падобныя паходы на ях у той або іншай ступені ўласцівы і іншым сучасным аўтарам.

Нядайна В. Булгакаў заўважыў, што ў першай паглове XIX ст. польская інтэлігектуала нібыта наўмысна не культивавалі адзінай назвы беларускай мовы і называлі яе то *славін-крайцікай*, то *рускай*, то *літоўская-літоўской*, то *руянскай*, то *рунскай*, то *польскай*, то *кірывіцай*, то *славін-літоўской* [11, с. 114]. Прлананова П. Кёпена 1825 г. называе беларускую мову *літоўская-руская* выклона адмоўна была ацэнена У. Пічэтам: ён кваліфікаваў такі заход як спробу прыгапіць «новую пшучную тэрміналогію» [70, с. 673]. Трактуючу ўжыванне ў 1842 г. П. Шафарыкам выраз *літоўская-руская газорка*, А. Каўка лічыць, што гэтым «*памылковым* тэрмінам чыліскі спавест абавязаны выдацьсянаму ў Маскве ў 1836 г. «*Зборніку Муханава*» [33, с. 55]. Згадаючы, што ў «*Гісторыі польскай літаратуры*» першай паловы XIX ст. М. Віннэўскага мова «*Слова аб паходзе Гарравым*» названа *польска-руской*, У. Мархель кваліфікаваў гэту акаліннасць як «*кіразмернасць* нацыянальна-папяльнага харастару» [57, с. 76]. Разважаючы пра то, чаму першая друкаваная беларускамоўная кніга XIX ст. (*«Krotkie zebranie nauki chrzescijanskiej dla wiensiaków posiadających język polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego*», Вільня, 1835) мела ў сваёй пазве выраз *польска-руская мова*, М. Хаустовіч выказаў меркаванне, што адной з прычин малго быць тое, што як ўкладальнік «не ведаў адгавеннасці назывення тас мовы, на якой звязтаўся да чытчава» [89, с. 582]. З падобных кваліфіканій вынікае, што нікога на першаме 1830–40-х гг. адпаведная назва для беларускай мовы (маеши на ўзвaze, натуральна, *германія-беларуская мова*) ужо існавала, аднак гэта не былі выразы *літоўская-руская газорка* ці *польска-руская мова*.

На працягу апошніяга часу назывы *Беларусь, беларус, беларускі і сумежныя* найменні прынадзялі даволі значную ўзвагу беларускіх даследчыкам, пры гэтым дадзеныя праблемы былі закрануты не толькі ў некаторых агульных

працах [25; 16; 90; 47], але і ў некалькіх спецыяльных публікаціях [31; 74; 5; 60; 46; 94; 3; 110]. У шэрту даследванніў праблема назваў беларускай мовы закранаеца ўскосна [праін., напрыклад: 112; 4; 57; 97; 98]. У некаторых працах, у тым ліку акадэмічнага і навучальнага харастару, міжвоні можна заўважыць тэндэнцыю акцэнтаваць увагу на выкарыстанні для назаву Беларусі, беларусаць *resp.* на гурульнасць назавы *Беларусь*, *беларусы* [праін.: 93, с. 13–14; 51; 88, с. 153]. Тэндэнцыя папулярызаваць назавы *Літва*, *літоўскі*, *літоўскі* ў якасці назаваў *Беларусі* і яе значэння з асаабільным энтузіязмам была ўспрынята са роднепрафесіяналамі і некаторых пісьменнікамі [праін., напрыклад: 82; 90].

З прыведзенага выніёй атаяду атрымліваецца, што ў XIX ст. беларуская мова магла называцца:

- I. *беларускай*;
- II. *рускай*, а таксама складанымі назавамі з апошнім кампанентам *-рускі* (ужываным не на першым месцы): *захоўніцкай, літоўскай-рускай, польска-рускай, польска-беларуска-рускай*;
- III. *русніскай*;
- IV. *крывецкай*, а таксама складанай назавай з кампанентам *крыцецкі*:

Сітуацыя, калі вейкай мова нанейкім утапе свайго развіцця мета аж 12 назаваў¹, відаць, з'яўляеша не вельмі звычайнай.
Дадзеное прадстаўленне патрабуе некаторага мінімальнага каментару. Тэрмін *беларускі* можа разглядацца ў найкай ступені як «другасны» ў пачаинні з гірмінам *рускі*, аднак не будзем забывацца, што ён тым не менш не вытворны ад выразу *рускі*, а паходзіць ад слоў *Беларусь*, *беларус*. Нагледзачы на поўную «другаснасць» гірміна *беларускі* з прычыны яго вялікага значэння і з-за выразнай адмежаванасці назаваў *беларускі* і *рускі* ў сучаснай сітуацыі, у нашай класіфікацыі выраз *беларускі* вынесены на першае месца і разгіда-еца асобна ад тэрміна *рускі*.

Тэрміны *рускі*, *русніскі* і *румэнскі* разглядаюцца намі як этымалагічна тоесныя. Варыянтнасць *русніскі* / *румэнскі* ўзынкла з прычыны сутыкнення ў рамках адной мовы славянскай і лацінскай практыкі: корань тэрміна *румэнскі* мае неславянскае паходжанне. Праідаладобна, і тэрмін *русніскі* ў некіх выпадках мог выкарыстоўвацца не толькі як спрадзвечны, але і пад пэўным упільвам неславянскіх наземнія *Ruthen* /-us, /-isch/.

¹ Падраудзес гэтых назаваў, які мы пераканаемся пазней, было яшчэ больш.

Якія ж былі прычыны выкарыстання ў XIX ст. такой вялікай колькасці назаваў беларускай мовы? Ці прыведзены пералік выстрэлвае ўсе наймені? Чым кіраваліся розныя аўтары, абраючы туго або іншую назуву? Як судзілася ўжыванне розных лінгвонімаў з этнонімамі? Чаму не выкарыстоўвалася ўніфікаваная наземнінне? На некаторыя з гэтых пытанняў мы паіспрабуем адказаць у гэтым раздзеле.

Насуперак погляду аб палітычным упільве на мовазнаўства начаіку XIX ст. (Л. Шакун, В. Булгакаў і інш.) ужыванне ў гэты час (прынамсі, у першай трэці стагоддзя) у навуковых працах розных назваў беларускай мовы, згодна з нашымі данымі, не залежала ад палітычнай кан'юнктуры. Апантаныя азартам першаадкрыўальнай, многія навукоўцы і гэтага часу імкнуліся прадстаўшы навуковай грамадскасці новую, дагэтуль малазнаную навуцы беларускую мову або праста згадваць яе ў сваіх працах. Ва ўмовах, калі не існавала аднастайная назавы *Беларусь* ў яе сучасных геаграфічных абліпахах, а розныя яе часткі называліся па-разнаму, калі шараўнальна-гістарычнае мовазнаўства рабіла яшчэ толькі першыя ірокі, складана чаіцца, каб для назавы мовы беларусаў існавала лейкае аднастайнае наземніне. Тэрміны, якімі карысталіся ў гэты час даследчыкі, былі агумоўлены не палітычнай кан'юнктурай, а пэўнымі традыцыямі, якія ішли з папярэдняга часу, або жа даннем (гэта асабільна справядліва для складаных, «праз дэфіс» гірмінаў) найболын алэкватным, спосабам абазначыць харасткі «новай» мовы. Прыймам змеркаванні различайных тэрмінаў дзіўным чынам перашыталіся энда-і экализіяўнімы, рознамоўная (польска-, расійска-, нямецка-, чэшкамоўная) навуковая практыка, выкарыстанне розных назваў у этна-культурных, папярэдні-грамадзянскім, адміністрацыйным і канфесійным значунях, этнічнае паходжанне і літараўнай прыналежнасці гутараў лінгвістычных працаў, апора на пісьмовую і ўсную практику выкарыстання тых або іншых лінгвонімаў і інш. Варта ўцівачыць, што ў пачатку XIX ст. не толькі гірмін *беларускі* ў дачыненні да мовы яшчэ не меў сучаснага змесцавага напаўнення, але і назавы *рускі* і *литоўскі* (таксама многія іншыя) мелі «ды-фунзныя», няўстойлівыя ў турміналагічным плане (і адрозненія ад сучасных) значэнні яшчэ не былі трывала замацаваны за назавамі моў сучасных руска-га і літоўскага народаў.

Уласцівы працам першай паловы XIX ст. разнабой у наземнаваніі беларускай мовы і сціну і ў другую палову XIX ст. У сваіх «Нагатаках адносна беларускай гаворкі» 1852 г. Ф. Галагузай спіясрджаў, што існуе шмат спрочыных думак наоконт яе назавы: «Праіда, ёй звычайна ўсвойвасцца назва *беларускі*, аднак ёсьць вугонъя, якія лічачь, што гута назва памылковая, і што яе трэба называць *рускі* <...>, іншыя прыдаюць ёй і адну, і другую назавы разам <...>, або называюць яе таксама і *літоўска-рускай...*» [72, с. 24].

Назва рускай мова ў XVI–XVIII стст. Як вядома, у беларускім пісменстве старожытнага перыяду беларуская пісмовая мова мела назvu *ruskai мова (рускій язык)* [24, с. 147], такая назва ўжывалася, прынамсі, з XIV ст.¹ У прадмове да сваёй «Бібліі» Скарына вызначыў назvu твора так: «Бывши греческим языком по рускии скажутся книги». Усходнеславянскі першадрукар тлумачыў, што ён «пологіль ёсми на боех некоторы слова для людэй прости... рускага языку». Выраз *руская мова ўзнайшыся ў «Катехізісе» Сымана Буднага 1562 г., прызначаным «для простих людэй языка руского», а таксама ў другой і трэйд рэдакцыі Стагута ВКЛ 1566 і 1588 гг. З лінгвістычнага пункту гледжання замест старожытнага тэрміна *руская мова (рускій язык)* сёння апраўдана ўжываць назvu *беларуская мова*, бо «якраз мова іменна гэтай беларускай часткі (Вялікага Княства Літоўскага. – С. 3.) і наслужыла асновай сістэмы фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў пісьменнасці эпохі Вялікага Княства Літоўскага» [23, с. 451].*

Назва *руская мова* ўжывалася і за межамі беларускай тэрыторыі. Так, у выдалленым на лаціне ў 1517 г. «Грактае пра дзве Сарматы» (твор перавыдаваўся ў XVI ст. 18 разоў) Мацея з Мехава (*Maciej z Miechowa*) звязала ся ўвага на гos, што ў Наваградку, Пскове, Полацку, Смаленску размаўляюць на *рускай мове (Ruthenicum)*, на гэтай мове ў Вялікім Княстве Літоўскім здзяйсняцца юрдычныя працьвікі [102].

Прану Мацея з Мехава выкарысталі швейцарскія гуманісты Тэодор Бухман (Бібліядар) і Конрад Геснер, калі друкавалі свае вяломыя развагі аб паходжанні розных моў усночакою славянскія. Аўтар працы 1548 г. «De natione communis omnium linguarum et litterarum commentarijus» Бібліяндар падаў звесткі пра беларускую і ўкраінскую мовы (*Ruthenius sermo*) [2, с. 11]. У працы К. Геснера «Mithridates» (1555) сярод 60-ці славянскіх народаў беларусы выступаюць пад назvамі *ruscans* або *rumzyni* (*Russani, Rutheni*) [58, с. 124–125], *smolenses* (*Smolenses*), магчыма, таксама пад назvамі *litouci* / *litvinai* (*Lithani*) (тл. піжой).

Пералічваюты ў «Хроніні ўсяго свету» 1551 г. славянскія мовы, Мардін Бельскі назваў «рускую, маскоўскую, сербскую, чэшскую, польскую» мовы [14, с. 8]. *Рускай мове* сярод іншых славянскіх (польскій, чэшскій, харвацкій, басніскій, сербскій, рапакай, балгарскій) была названа і ў працы польскага аўтара Л. Гурніцкага 1566 г. [тл.: 113, с. 89].

На пэўны час за межамі Маскоўскай дзяржавы тэрмін *рускія* стаў ўжываць не да ўсёй Русі, а толькі да той яе часткі, якая ўваходзіла ў Польское

каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага [58, с. 82]. А. Мильнікаў спяврэдкае, што к канцу XVII ст. падобная тэрміналогія стабілізавалася, і робіць абагутыненне, што ў XVI–XVII стст. немаскоўская аўтары пад руکімі часдцей за ўсё разумелі акурат украінска-беларускую насельніцтва Польска-Літоўскай дзяржавы, спасылаючыся ў тым ліку на практику кіеўскага «Сіноніміса», дзе *маскоўская* (маскавіты) і *росіи* (украінцы і беларусы) былі пададзены асобна [58, с. 83–84]. Зразумела, гэты акалінасці спрэялі выкарыстанню тэрміна *рускай мовы* ў дачыненні да беларускай (і ўкраінскай) мовы.

У XVI–XVII стст. як у Беларусі, так і за мяжамі для наймення беларускай мовы гэта назva ѿпраўляла. У вядомым вершы Яна Казіміра Пашкевіча, датаваным 1621 г., спяврэдкае:

Полска квітнет лапіною,
Літва квітнет русізмою,
Без той в Польсе не пребудзішь,
Без сей в Літве блазнем будзішь.

Аўгар працы «Пра норавы гагар, ліпівнау і маскавітага» (напісана на лаціне да 1550 г.) Міхаю Літвін называў *рускую мову (idioma Ruthenicum)* чужой для літўцоў, неадабральна ставіўся да выкарыстання ёю маскоўскага *алфавіта (literas Moscoviticas)* [20, с. 44; 77, с. 214–215]. Падчас свайго занходжання ў Варшаве ў 1646 г. харвацкі місіянер Юрый Крыжаніч гаварыў ганочу маскоўскага цара Г. Дзіхтураву, што ён прыбыў у Реч Паспалітую, «каб на вучыцца польскай і беларускай мовам (*Polonica et Ruthenica*); але сярод усіх вайбольш жадаю навучыцца ваптай маскоўскай» (*vestram Moscovitcam*) [цит. паводле: 21, с. 7]. У напісанай на лаціне падчас побыту ў Вільні працы «Кіево-Ціборская літўра» Ёганан I'ёрбона (Яна Капусты) (выдадзена ў Йене ў 1675 г.) *руская (Ruthenica) і маскоўская (Moscovitica)* мовы таксама падаваліся асобна [103, с. 167]. Падобнае размежаванне было звычайнай практикай: А. Мильнікаў спяврэдкае, што да пэўнага часу ў творах заходнеславянскіх і юнацтавінскіх гісторыкаў і філолагаў *руская* мова ў якасці «захадніярускай» (беларуска-украінскай) мовы пры пералічэнні ставілася ў адзін шэраг з *маскавіцкай* мовай. Пра разуменне тэрміна *простая руская мова* як неўласцівата для помнікаў XVII ст., напісаных на тэрыторыі Маскавіі, можа сведчыць наступны факт. Купенскіе выданне «Гісторыі аб жыціі Варлаама» 1637 г., якое мела пазнаку аб tym, што яно перакладзена на «простую нашу мову рускую» [69, с. 39], у пачатку XIX ст. у Расіі лічылася творам, напісаным на беларускай мове (л. ніжэй). Згодна з А. Мильнікам, прыкладна з сярэдзіны XVII ст. панцыці *рускай і маскавіцкай* мовы сталі, аднак, усё больш і агасцамілішыся [58, с. 85]. Паводле іншага аўтара, выкарыстанне азначэння *рускі ў дачыненні да мовы ў Маскоўскай Русі было спецыфічным.*

¹ Назву *рускай* мета спакон веку і Украінскай мовы. Разваражаючы пра гэту назvu, у 1839 г. украінскі мовазнавец М. Максімовіч пісаў, што яна «сусаму пайднёва-рускаму маўлінню належала змяніла заўга, ёй назвалася яна першая, ішчэ раней, чым яна заасвоілася мове віленскім» [50, с. 96].

гэты выраз абазнанчай найперш царкоўнаславянскую мову, будучы сінонімам наймення *словенскій* [85, с. 45].

Атаясленення панцяцяй *рускай і маскавіцкай* мовы, аднак, звычайна не адбываеся ў Польшты, дзе за называй видомых адукаваным глаўкам у XVII ст. беларускай і ўкраінскай мову (якія звычайна не адрозніваліся) замашаваўся тэрмін *руская мова* (*rezyk russki*), у той час як мова жыхароў Масковіі, пазней, Расейскай імперыі называлася *расійской* або *маскоўскай*. Выкарыстанне азначэння *рускі* (праудападобна ў канфесіональным значэнні) наўзаем з XVII–XVIII стст. у шортагу выданні, прызначаных для пашырэння ў тым ліку на тэрыторыі Беларусі. Напрыклад, у Кракаве ў 1690–1724 гг. выдаваўся «Рымскі і рускі календар» Ф. Нявескага, «Каляндар польскі і рускі» на 1707–1720 гг. М. Кініскага. З 1713 г. у Супрасльскай друкарні быў выдаўзены на польскай мове «Каляндар польскі і рускі».

Палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай, філософ, педагог Гута Калантай (1750–1812) сцірджаў, што «на Вілені, Падолі і ў некаторых ваяводствах літоўскіх гаворачь *на руску*, але зусім іншым, чым расейскі, дыялектам» [цыт. паводле: 44, с. 226]. Польскі гісторык Т. Часцік ў працы «Аб літоўскіх і польскіх засновках, абых духу, крыніцах і сувязях...» (1800–1801) неаднойчы пісаў пра *рускую мову* юрыдычных дакументаў Вялікага Княства Літоўскага, аднак часам неўласціва карыстаўся тэрмінам *наркоўная мова і расійская мова*, за што пазней яго крэтыкаваў С. Б. Ліндэ [109, с. 12]. Ва ўжоўленні польскага гісторыка Дзялевеля выраз *рускай мовы* настоўнкі трывала асапчываўся з пісьмовай мовай юрыдычных дакументаў ВКЛ, што ён энергічна пратэставаў супраць пашырэння тэрмінай тыпу *руска-літоўская мова, беларуская мова, хоры, здаўшча, галерантна* стаўіўся да тэрміна *польска-руская мова* [Гл.: 107, с. 213 і наст.]. Праудападобна, Г. Лялевель захаваў прыхильнасць да тэрміна *руская мова* да канца свайго жыцця.

Польская праектка выкарыстання тэрміна *руская мова* ў XVIII ст., напэўна, уплыўвала на яго выкарыстанне ў Беларусі або (калі таі тэрмін быў ва

¹ Мною сучасныя беларускія аўтары адпуштаюць цылкамфорт, калі сустракаюцца з неабходнасцю перадаць па-беларуску аксыдуну ўжываны ў Сярэднявеччы лапінамоўны выраз іпсіса Ruthenica або ўжываны ў польскай літаратуре ў XIX ст. тэрмін *jezuk ruski* – з прыкрытымі таго, што папраўдзе гэты выразы абазнанчай не сучасную рускую (г. зн. расейскую), а беларускую або ўкраінскую мову. Так, А. Семінгук піша пра стаўленне Міхалона Літвіна не да рускай, а да рутнікай мовы [77, с. 215]. Такі лыскамфорт, аднак, байдай незнаёмы некаторым наў矗оўдам расійскай школы, якія, ужываны тэрмін *руская мова* ў пачыненні да стручкі ВКЛ, часам вольна ці навольна (і, зразумела, некарэктына) угадносяць яго з расійскай мовай. Паралін, у гэтым плане наступную заўвагу Е. Цалуновай пра дзяржайному (кантылярскому) рускую мову ВКЛ: «Можна меркаваць, што гэта мова не лічылася ў ВКЛ “чужой” (т. зи. замежнай мовай)» [91, с. 76]. Відавочна, разваражаць у любой форме пра «*чужую*» харастар рускай мовы ў ВКЛ ёсьць сонс толькі тады, калі разумець ішці ёй расійскую мову.

ўжытку ў Беларусі) рэзаніравала з ім. Так, у сям і каганікоў Галамбёўскіх, на-прыклад, ведалі, што наву чаточы сваіх дзіцячых чытань *на-беларуску* (у сучаснай германіялогіі), яны давалі ім веданне *рускай мовы* (у тэрмінологіі XVIII ст.) [55, с. 90].

У Расіі да 1830-х гг. можна канстатаваць адносна маргінальна становішча ў лінвістычнай літаратуры тэрміна *рускій язык* для наймення тагачаснай мовы расійскага народа. У наўкувым ужытку першай трэці XIX ст. ім найперш абазнанчай расійскую мову на ранніх этапах яе існавання і жывую народную мову, у той час як літаратурную мову і асабліву мову як аб'ект вывучэння ў граматычных і іншых лінвістычных працах паводле традыцый XVIII ст. звычайна называлі *расійскай*. Згодна са стаўгутам 1804 г., расійская ўпіверсітэты мелі ў сваім складзе кафедры красамоўства, вершаскалація і *расійскай* мовы [12, с. 739]. Сярод перайлічных С. Булічам у яго «Дары-се гісторыі мовазнаўства ў Расіі» 17-іх школьніх расійскамоўных граматык расійскай мовы 1810–1825 гг. фіксуюцца 16 граматык *расійскай* мовы («російскага языка») і толькі адна (*sic!*) – *рускай мовы* («рускога языка») [12, с. 1003–1005].

У асобных выпадках з боку расійскіх дзяржавных дзеячоў можна на-зіраць недастаткова ўспрыманне тэрміна *рускій* – на карысць ужывання тэрміна *російскій*. Так, напрыклад, у 1804 г. Якубовіч выдаў зборнік быўліх і гістарычных песень Кірпы Данілава канца XVIII ст. пад называй «Стара-жытнія рускія вершы...». Калі ж у 1818 г. здзяйснялася новае выданне гэтага зборніка К. Каландровічам (аптавелнае даручэнне ў 1816 г. ён атрымаў ад графа М. Румянцава), то назва была змененна на «Стара-жытнія *расійскія* вершы, сабраныя Кірпам Даніловым». Назуву зменіў сам М. Румянцав [1, с. 171]. Нягледзячы на то, што на працягу XVIII ст. у Польшчы і Расіі называлі *рускай* розныя мовы (у Польшчы – беларускую і украінскую, у Расіі – ча-сам расійскую), гэта не стварала асаблівой проблемы ў лінвістычнай практыцы таго часу. Па-першае, польска-расійская лінгвістычныя сувязі ў гэту перыяду быўшы неінтэнсіўны. Па-другое, у XVIII ст. яшчэ не прыйшоў час сур'ёзных парашунальна-гістарычных мовазнаўчых даследаванняў (уласна какуючы, су-часнай лінгвістыкі) з іх увагай да існуючай наменніклатуры і класіфікацыі моў.

Назва беларускай мовы XVII–XVIII стст. Як вядома, назва беларускай мовы з'яўляецца праудацілобна экзапігвонімам, яна заставчана, прынамесі, з XVII ст. за межамі Беларусі, найперш у Маскоўскай дзяржаве [24, с. 147]. Па-шырэанне і ўмацаванне назывы *беларускай мовы* ў Беларусі і за яе межамі ішло по-руч з пашырэннем і ўмацаваннем этоніма *беларус(ы)*, які, паводле следчання Мышнікава, упершыню быў уведзены ў наўуковы ўжыток Міцеем Стрыйкоўскім у яго «Хроніцы польскай, літоўскай, жамойцай і ѿсі Русі» (1582). Цікава, што ў гэтых творы этонім *беларус* супранаджаўся азначэннем *літоўскі* [58, с. 81].

На пазнейшае, сканцэнтраванае ў рамках пачатку XIX ст. замацаванне ва ўжытку гэрміна беларуская мова ўпльвала тая акаічнасць, што ў Маскоўскій історыі XVI–XVII ст. надрукаваны ў Беларусі і ва Украіне кнігі (на непадобнай да ўжыванай у Маскоўскім мове) называлі *беларускім*. Так, перакладзеным з «беларускага ўніяцкага, католіцкага і праваслаўнага епархій», з 1801 г. існавала *Беларускае генерал-губернатарства*, якое ўключала Віцебскую, Магілёўскую і Смаленскую губерні [93, с. 15]. У 1796–1802 гг. існавала *Беларуская губернія* (уключала Віцебскую і Магілёўскую). Адной з першых расійскіх кніг пра «нованаўтыя» тэрыторыі стаў выдаць з нагоды падарожжа ў Беларусь імператрыцы Кацярыны II афіцыйны даведнік «Гапаграфічныя заўнагі на найважнейшыя месцы падарожжа як імператарскай вілікасці ў *Беларускія намесніцтвы*» [73, с. 98]. У 1828 г. пасля непрэціятлага знаходжання ў Пецярбургскай навучальнай акруге школы і гімназіі Віцебскай і Магілёўскай губерній склаі асобную *Беларускую* навучальную акругу. З другой паловы 90-х гг. XVIII ст. вядомы анаітыны твор «*Песня беларускіх жайнерай*» – гадаесца-патрыйны водлук на вызваленчае паўстаннне Тадэвуша Касцюшкі [34, с. 94]. У пачатку XIX ст. пецярбургскія чыноўнікі добра ведалі *Беларускі тракт* – адзін са шляхоў, што злучаў падарожную станцыю з поўднем Расіі. У 1819 г. адзін з шляherаў беларусцікі П. Кёлен на загад міністра ўнутраных спраў праводзіў рэвізю паштовых станцій, размешчаных на *Беларускім тракце*; яго шлях вёў праз Пекоў, Полацк, Віцебск, Чарнігаў, Нежын.

Першаму вядомаму ўжыванню тэрміна *беларуское народне ў канцы XVIII ст.* мы забавізны, відаць, не этнокультурны спецыфічны беларускай мовы, а адміністратыўна-дзяржаўны праекты: у працы «Апісанне Крычаўскага гравфства» Андрэя Меера (апублікована толькі ў 1901 г.) *беларуская гіверка* («наречие») была кваліфікавана выключна як лакальная разнавіднасць «вялікарасійской мовы», яна нібыта мела мінімальную адрозненні ад агульнай расійскай мовы¹.

Назва *літоўская мова* ў XVI–XVIII стст. Розныя кропынцы сведчань пра то, што беларускую мову моглі называць таксама *літоўскай*, у сувязі з выкарыстаннем такой назвы можна назваць імёны аўстрыйскага дыпламата і падарожніка С. Герберштайні, французскага граматыста П. Статорыоса-Стоенскага (XVI ст.), Л. Зізанія (XVI–XVII стст.), П. Бярынды (XVII ст.), славацкага падарожніка А. Крмана, У. Радзівіла (XVIII ст.). Яшчэ можна ўказаць на некаторыя выпадкі, калі нехта спіярджаў, што *літоўцы* (разумеючы іх у шырагу іншых славянскіх [58, с. 82]. Пазнейшаму (спачатку не вельмі актыўнаму) выкарыстанню тэрміна *беларуская мова* сірвяла культыўная перанятая ў паліткай намеснікі, вымаўленне *а і о на ё па я*, дэлаванне пры застаяннях часціцы *чи* і перамену с на з, іншых істотных перамен у ёй, знаециа, і не заўважаеца» [74, с. 122].

¹ А. Меер запісаў: «вялікарасійская мова паміж імі (жыхарамі мясцовасці) калі Крыніца і Холмска. – С. 3) настолькі мала пераймання, што, выклікаючы некаторыя перанятая ў паліткай намеснікі, вымаўленне *а і о на ё па я*, дэлаванне пры застаяннях часціцы *чи* і перамену с на з, іншых істотных перамен у ёй, знаециа, і не заўважаеца» [74, с. 122].

Падарожжа замежных аўтараў, у картаграфії [45; 92]. Так, прынамсі, з 1773 г. існавала *Беларускае біскупства* (біскупам быў С. Богуц-Сестранецкі), з 1783 г. выдаваўся на польскай мове інтыяваны Богуц-Сестранецкім «Каляндар беларускіх намесніцтваў» (у 1784–1795 гг.: «*Каляндар беларускі*»). Існавала *Беларускага ўніяцкага, католіцкага і праваслаўнага епархій*, з 1801 г. існавала *Беларускае генерал-губернатарства*, якое ўключала Віцебскую, Магілёўскую, Смаленскую губерні [93, с. 15]. У 1796–1802 гг. існавала *Беларуская губернія* (уключала Віцебскую і Магілёўскую). Адной з першых расійскіх кніг пра «нованаўтыя» тэрыторыі стаў выдаць з нагоды падарожжа ў Беларусь імператрыцы Кацярыны II афіцыйны даведнік «Гапаграфічныя заўнагі на найважнейшыя месцы падарожжа як імператарскай вілікасці ў *Беларускія намесніцтвы*» [73, с. 98]. У 1828 г. пасля непрэціятлагага знаходжання ў Пецярбургскай навучальнай акруге школы і гімназіі Віцебскай і Магілёўскай губерній склаі асобную *Беларускую* навучальную акругу. З другой паловы 90-х гг. XVIII ст. вядомы анаітыны твор «*Песня беларускіх жайнерай*» – гадаесца-патрыйны водлук на вызваленчае паўстаннне Тадэвуша Касцюшкі [34, с. 94]. У пачатку XIX ст. пецярбургскія чыноўнікі добра ведалі *Беларускі тракт* – адзін са шляхоў, што злучаў падарожную станцыю з поўднем Расіі. У 1819 г. адзін з шляherаў беларусцікі П. Кёлен на загад міністра ўнутраных спраў праводзіў рэвізю паштовых станцій, размешчаных на *Беларускім тракце*; яго шлях вёў праз Пекоў, Полацк, Віцебск, Чарнігаў, Нежын.

Першаму вядомаму ўжыванню тэрміна *беларуское народне ў канцы XVIII ст.* мы забавізны, відаць, не этнокультурны спецыфічны беларускай мовы, а адміністратыўна-дзяржаўны праекты: у працы «Апісанне Крычаўскага гравфства» Андрэя Меера (апублікована толькі ў 1901 г.) *беларуская гіверка* («наречие») была кваліфікавана выключна як лакальная разнавіднасць «вялікарасійской мовы», яна нібыта мела мінімальную адрозненні ад агульнай расійскай мовы¹.

Назва *літоўская мова* ў XVI–XVIII стст. Розныя кропынцы сведчань пра то, што беларускую мову моглі называць таксама *літоўскай*, у сувязі з выкарыстаннем такой назвы можна назваць імёны аўстрыйскага дыпламата і падарожніка С. Герберштайні, французскага граматыста П. Статорыоса-Стоенскага (XVI ст.), Л. Зізанія (XVI–XVII стст.), П. Бярынды (XVII ст.), славацкага падарожніка А. Крмана, У. Радзівіла (XVIII ст.). Яшчэ можна ўказаць на некаторыя выпадкі, калі нехта спіярджаў, што *літоўцы* (разумеючы іх у шырагу іншых славянскіх [58, с. 82]. Пазнейшаму (спачатку не вельмі актыўнаму) выкарыстанню тэрміна *беларуская мова* сірвяла культыўная перанятая ў паліткай намеснікі, вымаўленне *а і о на ё па я*, дэлаванне пры застаяннях часціцы *чи* і перамену с на з, іншых істотных перамен у ёй, знаециа, і не заўважаеца» [74, с. 122].

ючы пад імі беларусаў) гаварыл на славянскай мове (Г. Пражскі, XIV ст.; П. Дж. Навакоўскі, К. Геснер, XVI ст.).

Паводле В. Насевіча, сутыкаючыся з камбінаванымі назвамі тыпу «літвін беларусец» і іншымі вынадкамі, дзе сумышчаліся назывы *рускі і літоўскі*, аўтар «Запісак аб Масковії» С. Герберштайн, бываючыся, лічыў мову насељніцтва *рускай* часткі ВКЛ *літоўскай* [60, с. 207]. Верагодна, аднак, С. Герберштайн не быўтаўся ў іншым месцы сваёй працы ён выразна пісаў пра *славянскую мову*, якая, паводле яго, супадала з *рускай і маскоўскай* [15, с. 31]. Відаць, у розных месцах сваёй працы ён называлі беларускую мову то ў звычайнай назвай (*рускія мова*), то карыстаўся назвай, якая супадала з назвой дзяржавы (*літоўская*).

Пра існаванне мазавецкага, рускага і *літоўскага* дыялектаў поруч з попольскай мовай (пад *літоўскім* дыялектам пры гэтым разумелася беларуская мова) пісаў аўтар паднамоўнайпольскай граматкі «*Polonicae grammatices institutionis*» 1568 г. Гётэр Статорыос-Стоенскі [30, с. 58–59].

Што да Л. Зізанія, то, як звяртае ўвагу Я. Карскі, ён не быў пасылоўні: у назве свайго слоўніка 1596 г. ён карыстаўся выразам «*просты рускі дыялектъ*», але ў іншым выпадку, перанёсны назву дзяржавы на пануючу ў ёй мову, слова *католізис тлушчынъ як означение «па-літоўску»* [37, с. 323]. Карскі не назваў кръпіцы, дзе Зізаній выкарыстаў азначэнне *па-літоўску* ў дачыненні да беларускай мовы; ігута было ў назве выдаценага ў Маскве ў 1627 г. яго «*Катехізіс*». Верагодна, дадзеное ўжыванне належала не самому аўтару «*Катехізіса*», а маскоўскім выдаўцам. Калі ў 1627 г. у Маскве ў книжнай паданіі адбылося пасяджэнне, прысвечанае «*Катехізісу*» Зізанія, то ўзельнікі схолу карыстаўся пры разборы мовы ўтвараючай *літоўскую* [91, с. 89–90; 71, с. 125]. Увогуле, такое ўжыванне ў Маскве таго часу, верагодна, не было адзінкавым.

Як шумашыць Карскі, у выдаценым у Кіеве слоўніку П. Бярыны выраз *літоўскі* быў ужыты, верагодна, аналагічна з выпадкам Л. Зізанія – меў месца перанос назвы дзяржавы на назуву мовы [37, с. 323]. Здаецца, тут маўло менш значэнне то, што ва Украіне за *Беларусью* і *беларусамі* давоні рана замашаваліся назывы *Літва, літвіны* (да спецыфікі ўкраінскай сітуацыі шараўн. хоць бы выкарыстанне героя *Літвіна* ва ўкраінскіх камедыях і інтэрмедіях, [32]). У канцы XVII – пачатку XVIII ст. у сваіх неапублікаваных ліцаномоўных курсах філасофіі піраг кіеўскіх прафесараў называлі беларускую мову *літоўской – Lituaniatisca* [13].

Літвіномі *літоўскі* ў дачыненні да беларускай мовы быў ужыты ў падрыхтаваным у канцы XVII – пачатку XVIII ст. на паўднёвай Чарнігавшчыне або паўночнай Палтавшчыне зборніку вершніка Кліменція Зіноўца «*О гесьях, або теж о плотніка(х) по моско(в)скім(и)*: а о дейліда(х) по літо(в)скім(и)» [64,

с. 57; 100, с. 147]. Паводле сведчання В. Насевіча, прыведжаночы працяг Беларусь у пачатку XVIII ст., расійскі дыпламат Б. Куракін алінчачаў падабенства *літоўскай* мовы (пад якой разуметася беларуская) да расійскай [60, с. 207]. Згодна з нашымі данымі (мы карыстаўся лічэнікам і падарожнымі пагаткамі Б. Куракіна ў іх інтэрнэтнай версіі), Б. Куракін пад *літоўскай* мовай разумеў мову алінага з балтыйскіх народаў. Куракін сутыкнуўся з *літоўскай* мовай у Вільні і Коўне, наўгаральна, ён яе лобра адрозніваў ад расійскай [45].

У пачатку XVIII ст. беларускую мову называў *літоўскай* славацкі падарожнік А. Краман, ён, напоўна, выхадзіў з дзяржавнай прыналежацці жыхароў рэгіёна, праз які праявляўся. З пешмадліках сведчанні ў аўтарысткінны ўжыхароў разу *літоўскі* ў дачыненні да беларускай мовы з боку аўтахтонных жыхароў Віленскага Княства. Літоўскага ў XVII ст. назавём хіба толькі заклік Уданчыркы Радзівіла да рэформы «*літоўскай*» граматкы на фанетычай аснове [54, с. 108].

Пад пяром замежных назіральнякаў беларусы часам выступалі як *літоўчы*. З лісу найболіпі ранніх сведчанняў таго, што пад іменем *літоўчай* разумеі *беларусаў*, можна назваць меркаванне Гераніма Пражскага, які ў канцы XIV ст. быў пасланы місініерам у Літву, ён сцвярджаў, што *літоўчы* гаворань на славянскай мове і з'яўляюцца славянскім народам [91, с. 78]¹. Пароўн. таксама прыведзена вышэй сведчанне Паола Джовіі Навакомскага сярэдзіны XVI ст.

Нарэшце, выпадак Конрада Геснера з'яўляецца не зусім аднозначным. Пртым, што ў яго працы [1555 г. пад называй *літоўская мова* разумеўся прыклад аданай з сучасных балтыйскіх мов [101], нельга сказаць, што ў швейцарскага гуманіста было дакладнае ўявленне як пра гэтую мову, так і пра адпаведнасць ужыванай ім гарманілогіі (што, з рэшты, было звычайнай практикай у той час). Сплюсаючыся на географічную карту 1542 г. «*народжанага ў Літве*» Антонія Вуела (*Vinea*), К. Геснер сярод іншага сцвярджаў, што А. Вуед падаў таксама алфавіт, якім карыстаўся маскавіты і літоўчы; гуты алфавіт вельмі подобны да гречаскага, але пашыраны на некалькі літар (etia alphabetum quo Moscovitae et Lithuaniani utuntur, Graeco no dissimile, sed characterib. aliquotantius proponit) [104, с. 61]. Геснер таксама сцвярджаў: іншыя аўтары пішуць, што літоўцы прости гаворань па-швірскому (Alij Lithuaniaos simpliciter llytice loqui scribunt) [104, с. 60]. Калі месьць на ўвазе, што першы пісьмовы помнік на літоўскай мове адносіцца да пачатку XVI ст., а першыя літоўскія книги (прагэстанскі катэхізіс К. Мажвідаса 1547 г.) быў надрукаваны польскім варыянтам лацініцы, то можна прызнаць, што пад «*алфавітам літоўчай*»

¹ Думка Гераніма Пражскага ўўзялася А. Патуновай настолькі незверагоднай, што яна лічыць яе «памылкай» («заблуждэннем»).

Першыя працы XIX ст. аб беларускай мове. З'юдна з нашымі данымі, у наўзковай літаратуры XIX ст. першымі згадалі моўную спешырку беларусаў нямецкія аўтары: гісторык А. Л. Шлётэр і географ Г. Гасэль. Першы ў сваёй прысвеченай уходненаславянскім лігатісам працы (апубліканана па-нямецку ў Гётынгене ў 1802–1809 гг. і па-руску – у 1809–1819 гг. у Санкт-Пецярбургу) сярод іншага сінвердзіў, што, перапісаючы леганісы, манахі «змянілі і пра-матку: Беларус скланяў іншай, чым Чорнарус, Маларус і Вялікарус; кожны пісаў, як гаварылі ў яго час у яго праўніцы» [73]. Пішуучы пра славянскі на-род, *літоўчай*, праваслаўных, які жыві сарад *павкаў* у Віленскай, Гродзен-скай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях, Г. Гасэль сінвердзіў, што літоўцы карыстаючыся славей асобнай мовай [106, с. 92].

Нам не вядома, ці Шлётэр дакладна ўжыў, дзе жывуць беларусы, ён не згадваў беларускай (дарэчы, і ўкраінскай) гаворкі сярод пералічаных ім насьмі славянскіх. Црана Шлётэра, аднак, паколькі яна была пера-кладзена на расійскую мову і была добра відомай у Расіі. У амбэркаванні наимення беларускай мовы пазнейшай узельніцай перакладчык працы Шлётэра пра лігатісі *Д. Языкаў*. Щто да меркавання Гасэля, то яно, здаецца, не было заўажана пазнейшымі аўтарамі, якія пісалі пра беларускую мову. Акра-мая агульнай «агамарнасці» тагачаснай науки, прычынай такога стану рэчаў было, верагодна, і тое, што Гасэль выкарыстаў для наіменення беларусаў іх «несноўную» назуву (*«літоўцы»*), найменне, якое не вытрымала канкуренцыі з назвай «беларусы» і ўрэчышце стала маргінальным.

Двухсэнсова напісай пра вусную беларускую мову англійскі падарожнік П. Б. Кампэнгайзэн. З аднаго боку, яна, на яго думку, ужўляла сабой дыялект, які складаўся з рускіх і польскіх слоў, гуты дыялект быў падобны да акцен-ту данскіх казакоў [99, с. 15]. З другога боку, тут важнае было сама вылучэн-не беларускай мовы.

Нягледзячы на то, што ў працы А. Л. Шлётэра згадваліся *беларусы*, яны, аднак, не фігуравалі ў другім томе выдадзенай Ёганам Севіранам Фагэрэм (J. S. Vater) у 1809 г. у Берліне працы Ёгана Хрыстафа Адэлунга (J. Chr. Adelung) «*Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde...*», дзе ў рамках падраздела «*Дыялекты*» раздела «*Агульнару-скай мовад*» пасля гаворкі пра сузальскі, *маларускі* (іншай *украіскі*) дыялек-ты, а таксама пра *рускік* або *рускі* Галіцкі і Букавині щша гаворка пра *крыбечкі*. Са спасылкай на візантыйскую гісторыку Х ст. Констанціна Пур-пурароджанага Адэлунг¹ напісаў, што крывічы (*die Kriwitsen*) жывілі ў быльых Полашкім, Смаленскім і Мінскім княствах. Адэлунг акрэсліў паходжанне

і іншых камоўнымі літоўцамі ў К. Геснера хавающа, праўдападобна, алфавіт старабеларускай мовы і беларусы¹.

З прыведзеных даных вініка, што лігвонім *літоўская мова* ў давненні да беларускай быў экзальнівонімам.

Такім чынам, назвамі *руская мова, беларуская мова, літоўская мова* перадлік ужываних да XIX ст. найменні беларускай мовы вычэрвіаща. На пераломе XVIII–XIX стст. у іншым пераважала выкарыстанне тэрміна *ру-ская мова*. Тэрмін *беларуская мова* быў у туцы час малавядомы і геаграфічна абmezжаваны. Таксама малавядомы быў тэрмін *літоўская мова*.

З наўходом XIX ст., часу, калі ўзімка мовазнаўства ў сучасным яго разуменні, увагу наўзвойдуа і ўвогуле іншыя працы стала прыціняваць і белару-ская мова, пра існаванне якой у пачатку XIX ст. у тагачаснай наўзковай беларускай звесткі. Фактычна толькі першыя крокі рабіла наўзковая мова, прымнажыліна да пачатку XIX ст. у 1889 г. А. Пыні сінвердзіў, што ў Расіі ў гэты час (не было чалавека (прынамсі, неплы юго паказаць у літаратуры), які быў ў стане пералічыць праўдильна славянскія шлямёны, паказаць на кар-це месцых праўжыўання) [Цыт. паводле: 18, с. 18]. Задзялінне рознымі мовамі ў гэты час адбывалася ў значайнай меры ў рамках рамантычнага напрамку з яго ўвагай да гісторыі – у прыватнасці этнічнай гісторыі і книжна-пісьмовай культуры панярчуніх часоў. У пачатку XIX ст. у беларускай мове стала аб'ектам нау-ковага задзяління найперш у якасці старажытнай пісьмовай мовы часоў ВКЛ [28]. У гэты час значна пашырёўсяпольска-расійскі падъязык, адпа-вежда сутыкнуўся ў тым ліку супірэчныя падъязыкі да таго, што ў Польшчы і Расіі разумел пад *рускай* мовай. У Польшчы і Расіі збор разнастайнай інфармаціі пра розныя мовы ў пачатку XIX ст. заахвочваўся адукацыйнымі ведамствамі і наўзковымі арганізацыямі. На пераломе XVIII–XIX стст. пашырнікамі были раз-настайныя рэестры, пералік існуючых моеў (у лепіхіх сваіх узорах яны нагадвалі сучасныя энцыклапедіі), у якіх часам плюнья роля надавалася генеалагічнай класіфікацыі моеў. Пачатак XIX ст. у славістыны пазнаніўся выданнем фунда-ментальнага шасцітомнага слоўніка польскай мовы С. Б. Ліндэ, які насуперак спасі наўе меў шырокася славістычнае вымярэнне. Гуты і іншыя аканічнасці падыпівали на характеристар асэнсавання беларускай мовы, яе прадастаўленне ў раз-ных кропішах, а таксама на суперніцтва паміж рознымі гірмінамі, якія абазначали беларускую мову.

¹ Пэўны час па Захадзе быў даволі патуплярнай так званая славянская гіорыя па-ходжання літоўскай мовы, якай мела шматлікіх прыхільнікаў і панавала, прынамсі, да другой паловы XVI ст. [20, с. 42–43]. Погляды, згодна з якімі літоўскай мовы паходзіла са славянскай і, прынамсі, мела значны славянскі інтрэйсмент, аж да пералому XVII–XIX стст. і наўе пазней, зусім не абавязково быў дзіцяцтвам. Здаецца, у рамках славянскай гіорыі паходжання літоўскай мовы магіц суптракацца асобнью выкладкі, калі пад назвай «літоўская мова» выступала беларускай.

¹ Раздзел пра славянскія мовы ў працы Адэлунга адrellагаваў будучы пагонярх славістыкі Ёзэф Добраўскі [105, с. 365]. Нам, аднак, дакладна не вядома, на сколькі знач-ным быў яго ўклад у падрыхтоўку славістичнага раздзела працы Адэлунга.

крыўчоў, заўажыўшы, што яны, відаць, «не належачь ні да вялікарусаў, ні да маларусаў, хутчэй неславяне». Першапачаткова жылі памеж рэкамі Пряпель і Дзвіна, аднак папярэднікі да рак Волгы, Дзвіна, Ака і Днепра. Гэзней трапілі пад *літву* і з таго часу называлісь *літоўскія рускія* (*Lithuanische Russen*). Пасля падзелаў 1773 і 1793 гг. знў паднімалі пад Расію. Яны маюць сваю асабівую, аднак вельмі малу видомую, гаворку, якая перамешана з польскай» [95, с. 630–631]. У прашы Адэлунга выкарстоўваліся выразы *die Krievitschen im Polozz* (618, пры апісанні старажытных падзеяў), *die Krititzten, Lithuanische Russen*, аднак не ўжывалася нікіх азначэнняў да адрэсленай ім асобай (як мы разумеем сёня, беларускай) мовы.

Пры кваліфікацыі крываічу Е. Х. Адэлунун, несумненна, карыстаўся асноватворнай працай А. Л. Шлётера пра ўсходнеславянскія легатысы, у якой крыўчы былі ахарактарызаваны як невядомае племя, у выніку Адэлунг выказаў сумненне, што крыўчы ўвогуле з'яўлюючыся славянамі. Такое жо меркаванне праз няпоўную стогу адненна Я. Карским [37, с. 179].

У канцэпцыі гаворкі пра беларусаў як літоўцаў Г. Гасціем варта асэнсавання, як у працы Адэлунга працдстаўлены *літоўцы*. У алпаведнасці з разуменнем начатку XIX ст. літоўцы (якія яшчэ невыразна адрозніваліся ад латышоў), паводле Адэлунга, мелі яяснае зменшае (германска-славянскае) паходжанне. Жамойтская група літоўцаў складалася з насьбітай дылекта, які меў назуву «польска-літоўскі», сама ж літоўская мова на дзве трэці складалася са славянскай. Аўтар паведаміў, што суседзям літоўцам спачатку былі вядомыя як *зюды*, а таксама згадаў явягай і такую іх назуву, як *папечукі* [95, с. 696–697]. Гэта даваляе гаварыць, што ў пэўных фрагментах уяўленні Адэлунга пра літоўцу быў величны гуманны. Нельга выключаць, што часткова пад назвой «літоўцы» ў намецкага аўтара моглі хавацца беларусы.

Беларускія газорка «славяна-рускай» (на ісп. «славяна-расійскай») мовы згадваецца ў 1810 г. у выдаенні у Харкове працы «Найноўшы нарыс правдаў расійскай граматыкі» Івана Арнагоўска. Зыходчы з упłyvu на «*славяна-расійскую* мову моў іншых народаў (сярод якіх на першым месцы акаласіцца татары, «*літоўцы* і палакі), Арнагоўскі выдучыў поруч з *вялікарасійскай*, *маларасійскай*, *мізарасійскай* граматамі і беларускую гаворку [66, с. 28]. Аграми таго, Арнагоўскі пакінуў цікавасць меркаванне пра ўплыў (старабеларускай мовы на расійскую). Падобна да некаторых іншых украінскіх аўтараў, ён называў беларусаў «літоўцамі» і сівярдкай, што «*шчунона-заходняя* частка Расіі запазычыла многа слоў, а яшчэ больш канчаткай, уласцівых мове літоўцаў» (Гамсама). У начатку мінулага стагоддзя груміналогія Арнагоўскага змусіла С. Буліча выказаць сумненне адносна таго, каго аўтар «Найноўшага нарыса...» называў

«літоўцамі», цытуючы працу Аригатоўскага, пасля слова «*літоўцаў*» Буйч да даў рэмарку ад сябе: «беларусаў?» [12, с. 729]¹.

Вельмі вілікае значэнне для шануірэцыі назывы беларускай мовы мела праца Васілія Сопікава «Сілроба расійскай бібліяграфіі, або Плоўны слоўнік твораў і перакладаў, надрукаваных на славянскай і расійскай мовах» (ч. 1, 1813). Бібліограф рускага адзінства Імператарскай публічнай бібліятэкі ў Пецярбургу Сопікаў у першай частцы свайго бібліяграфіі даў перспектыўныя апісанні славутай Скарынавай Бібліі і, увогуле, увесь дзеянісць Скарыны ў канцэпцыі гісторыі славянскага і заходнеславянскага книгадрукавання. Сопікаў змясціў у сваім давеліку нямала інфармацыі і пра многія іншыя выдаценні ў Беларусі і за мяжамі ў XVI–XVIII стст. книгі. Паводле А. Калубовіча, у першай частцы бібліяграфіі Сопікаў апісаў «болей за 100 беларускіх выданняў» [36, с. 224]. Пра шэсць книг Сопікаў пазначаў, што яны напісаны на беларускай мове. Паводле Я. Карскага, В. Сопікаў ужываў лінгвонім беларускай мовы пераважна ў дачыненні да твораў «*шчунічніча* заходнерускага» (частцы Украінскага) паходжання [37, с. 324]. У прыватнасці, у тік книг, напісаных на беларускай мове, у Сопікава трапілі: 1. «Гісторыя аб жыцці Варлама», надрукаваная ў 1637 г. у Күчейскім манастыры. 2. «Лі-
жыцці Варлама», надрукаваная ў 1637 г. у Күчейскім манастыры.

¹ При даследаванні разглядзе мы адміністравам такую важную фігуру, як С. Богуш-Сестранцівіч («Гісторыя сарматай і славян...») (Санкт-Пецярбург, 1812). Згодна са шматлікімі сівярджэннямі С. Богуш-Сестранцівіч лічыцца аўтарам нязнайдзенай літоўскай граматыкі, пад якой побыта разумеалася беларуская [параўн.]: 52, с. 83–84; 53, с. 260; 38, с. 74; 39, с. 17; 40, с. 271; 41; 87, с. 185; 7; 84, с. 185; 7. Аднак яны падстаўжай меркаваніе, што літоўскай С. Богуш-Сестранцівіч называў беларускую мову. Як видома, 28-мы раздзел «Гісторыі сарматай і славян...» называецца так: «Пра літоўскую мову, складзеную са славянскай, прынесенай эмігрантамі з сабой з-пад паўночнай піты Крэмніцу да балтыйскай Харватыі, і з мною наследнікамі быў тыўскага берата...». Незадаваліца ад таго, як можна было б апісваць погляды аўтара на паходжанне літоўскай мовы, не даволіца сумнівацца, што літоўскай у гэтай працы называецца не беларуская мова. Пры разглядзе гэтага раздела працы У. Франтану папамаваў наступныя выкарыстанні С. Богуш-Сестранцівічам формы: *usqis, akis, wodas, baihus, htwis* [86, с. 70–71]. Крыніца 1841 г., на якой трунгуючы аўтодын звесткі аб напісанні С. Богуш-Сестранцівічам беларускай граматыкі, сівяркала, што ён быў аўтарам «*кірытына-філалагічных* даследаванняў пра эстонскую і літоўскую мову», што ім быў складзены скарочаны слоўнік гэтых жа мов [114, с. 179]. Спасылочныя ен на гэту крыніцу, У. Франтану не даваў піскай інтэрпрэтатальнай тэрмінай *litvōjiski* [84, с. 73]. Напісана, не можам дапускаваць, што ў 1812 г. С. Богуш-Сестранцівіч называў літоўскай літоўскую мову, а пазней стаў так называць беларускую. Увогуле – капімель на ўваже то, што з 1773 г. С. Богуш-Сестранцівіч быў біскупам беларускага біскупства, у 1784 г. іншыяўшы выданне «*Календара беларускіх наместніцтваў*» (Гл. вышэй), што ён упісваў на свайго пляменінка В. Дуніна-Марцінкевіча (які карыстаўся тэрмінам *беларуская мова*) – арыентанцыя С. Богуш-Сестранцівіч на тэрмін *літоўская мова* вытыхала б даволі дзіўнай.

карства на знисцелены розум чалавечы» (Астрог, 1607), 3. «Кагэхіз» Пягра Магілы (Кіеў, 1645), 4. «Казанне аб антыхрысце» Сгафана Зізанія (Вільня; пры гэтаі падзеі Солікаў у спецыяльнай знослы паглумачнай, што ён разумее пад беларускай мовай). б. «Дарэнзіз...» Мялеція Сматрыцкага (Кракаў, 1629). Магчыма, зворам, напісаным на беларускай мове, Солікаў літній таксама здзейсненнае ў Гродне ў 1786 г. другое выданне кнігі Кірыла «Павучальныя словаў», прынамсі, Солікаў пазначаў, што аўтар гэтай кнігі, Страфан Зізаній – «беларусец» [79, с. 104, 106–107, 125–127, 167, 170]. Трэба назначыць, што «Гарэнзіз» Сматрыцкага трапіў у эты спіс іамылкова: твор быў апублікаваны на польскай мове.

Самастойным з'яўляенцам пытанне аб тым, на якой мове (якіх мовах) падрайдзе быў надрукаваны перадчынны кнігі. У сучасным разуменні названных кнігі не ўзуялося сабой (добраў) узору беларускай мовы. Відавочны выразны (семеішны) характэр мовы, прынамсі, часткі названих кніг. Напрыклад, «Казанне аб антыхрысце» С. Зізанія можа лічыцца наўгародскай транслягарацый з раманскага (заснаванага на латыні) прыфуту ў кірпічны прыфут з пазначылімі зменамі ў фанетычных ацаненіках» [111, с. 119, 133; 100, с. 151].

Аўтараў старажытных кніг В. Солікаў называў «славяна-расіянамі» або праваслаўнымі, якія знаходзіліся ў «циольскіх» краях. У кнізе сустракаецца першае ў XIX ст. на расійскай мове вызначение беларускай мовы: пасля ўказания на «Гамілю» Капысценскага Солікаў называў беларускую мову «гаворкай набожных грэчаскай веры людзей, што жылі ў Беларусі і Польшчы... вучоныя манахі ў гэтых землях аж да канца XVII ст. амань усе свасцілалічныя і маралістычныя творы пісані на гэтай мове; яна ёсьць сумеснай славянскай, рускай, польскай, а частковая і лацінскай» [79, с. 167; 37, с. 324]. Відавочна, у сваій дэйніцкій «беларускай мове» В. Солікаў не харacterызуваў яе як тэктую, а толькі іваліфікаўшы гісторычны пісьмовы стыль, уласцівы помнікам пэўных жанраў.

У кваліфікацыі гэтай «мовы» як «сумесі» не трэба бачыць нічога прыніжальнага [як гэта зроблена ў каментарах да нядзельнага выдання «Беларусаў» Я. Карскага, гл.: 37, с. 400]. Га-першы, як сцвярджаеца сучаснымі аўтарамі, факт зменшанага характарту мовы большасці старажытных пісьмовых помнікаў з'яўляецца «агульнаізацыйным» [10, с. 38]. Аднак некаторым відам помнікаў (напрыклад, прапаведніцка-палемічнай літаратуры, частцы іншых выдаенных у Беларусі і Украіне канфесійных кніг) зменшаны, камбінаваны характар мовы ўласцівы асабліва. Па-другое, тэрмін Солікаў *Рускі* не варта атаясаміць з гэтым *расійскі*. Названая Солікаўым камбінацыя моў павінна трактавацца як звычайні набор складнікаў-кампанентаў, ужывальны пры аналізе старажытных беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых тэкстаў, пры якім у іх вылуч-

чатопча мясцовыя (у тэрміналогіі Солікаў, «рускія»), царкоўнаславянскія (у Солікаў: «славянскія»), польскія і лацінскія рысы.

Адным з прыкладаў беларускай мовы для Солікаў была выда змененая на Вільні кніга «Лікарства на знисцелены розум чалавечы», для лемантрансцій розніцы паміж (царкоўна)славянскай і беларускай мовамі Солікаў прывёў вынікі менавіта з гэтай працы.

Іншанне пра то, адкуль В. Солікаў узяў назыву «беларуская мова», патрабуе спецыяльнага вывучэння. Панізне можна заўважыць, што В. Солікаў мог яс запазычыць з культурнай практикі Маскоўскай Русі XVII ст. або знейкіх заходніх прац, якія абаўтіраваліся на гэтую працы.

Бадай, некаторыя кнігі магілі ў Маскоўскай Русі лічыцца беларускімі ў тых выпадках, калі пазней яны пераробленымі выглядзе. Такой быў «Гісторыя аб жыні Варлаама», купенскіе выданіе якіх суправаджала пазнака аб ным, што гэта кніга была перакладзена на «простую нашу мову руску» [69, с. 39]; у 1680 г. кніга была выда змененая на царкоўнаславянскай мове ў Маскве. Магчыма, купенскіе выданні могло быць іваліфікавана В. Солікаўм як напісаныя на беларускай мове яшчэ і таму, што яно было здзеіснена ў (якіх разуметай «вузках») Беларусі.

Таксама старажытныя кнігі, магчыма, з большай верагоднасцю лічыцца беларускімі, калі іх выдзялені ў Вялікім Княстве Літоўскім папярэднічала наўгародская польскамоўнае выданне. Такім у спісе В. Солікаў быў кіеўскі «Катэхіз» Магілы. Таксама неікай кніга тым больш лічылася беларускай, калі ёй змянчалася паралельна два тэксты: з аднаго боку, на мясцовай версіі шысьмовай мовы, з другога – на царкоўнаславянскай або польскай мове (таксама быў астрожскі «Лікарства на знисцелены розум чалавечы» і віленскае «Катэхіз»).

У 1813 г. на староніках «Весніка Еўропы» быў надрукаваны артыкул Я. Балхавіціна «Гісторычная звестка пра мірапаліта Ігната Магілу», аўтар якога сцвердзіў, што пры заснаванні Кіева-Магілянскай акадэміі выкладанне ў ёй вялося на польскай, польскай і беларускай мовах. Свой кіеўскі катэхіз, паводле Балхавіціна, Магіла надрукаваў на польской і беларускай мовах [8, с. 37, 40].

Бібліографія В. Солікаў быўа прыхильна сустрэта ў тагачасных расійскіх наўуковых кіслах. Аднак ужыты яе аўтарам выраз беларускай мовы быў зусім новым для наўуковага дыскурсу пачатку XIX ст., апаведна ў пануковых прычах таго часу ўжывалася і радычайная германалогія, згодна з якой беларуская мова называлася *ruskai*. Так, у манаграфіі «Гісторыя кракаўскіх друкарній» (1815) Е. С. Бантке сцвердзіў, што Скарына пераклаў Біблію на «*ruski* дыялект», якім карыстаючыся Пілатка. У тым жа 1815 г. у зборніку «Slovánka» Ёзраф Добраўскі надрукаваў артыкул «Плач Ерамі», перасцадзены Ф. Скарынам на *rusku* мову» («Jeretnia Klagieder, von Franz Skorina im Russische übersetzt»).

У першай чвэрці XIX ст. даследаваннім ў галіне расійскай мовы займаўся нямецкі вучоны Ёган Севірын Фагэр. Цікава, што, рыхтуючы ў 1815 г. працу «Літаратура, датычна граматык, лексік і збораў слоў усіх моў зямлі: выкладеная ў алфавітным парадку моў...» («Literatur der Grammatiken, Lexica und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde: nach Alphabetscher Ordnung der Sprachen...»), ён не выкарыстаў некаторых даных другога тома Адэлунгавай працы «Мітыдзат», якую сам рыхтаваў да друку ў 1809 г. Так, на адрозненне ад лаведника Адэлунга, у працы Фагера *крыбіны* не згадваліся. Падобна да слоўnika 1780–1790-х гг. П. Паласа, у Фагера было дадзена чляненне расійскай мовы на два, малаадрозны між сабой, *маларасійскі і суздалскі дыялекты* [115, с. 202]. Зусім не зразумела, ці беларуская мова тут прысутнічала ўвогуле, напркілад, як складовая частка *маларасійскай мовы*. Хутчай, не.

Літоўскую мову Фагэр патракасаваў аналагична іншым аўтарам свайго часу, і у прыватнасці Адэлунгу. Будучы «сястрай» латышскай мовы, з пункту гледжання лексікі і граматыкі літоўская мова была, згодна з Фагерам, перашкадна славянскай, у іншых адносінах (незразумела, якіх? – С. 3) – германскай. Літоўская мова мела свае адгайнаванні ў Жамойці і на поўдні Вялікага Княства Літоўскага («Von ihr geht sowohl die Mundart im Schamaitischen und südlichem Grossherzogthum Litthauen...») [115, с. 132]. Фагэр, такім чынам, бачыў у літоўскай мове вельмі моцны славянскі складнік. Адэлунгага 1809 г. «мову крывічоў», але застаўша пытанне: ці яна была «скасавана» ўвогуле або працягала ў кнізе Фагера ўнейкім новым абліччы, матыльма, пад іншай назвай? Ці можна думчыць, што Фагэр неікім чынам судзносці знаёмую яму з працы Адэлунга 1809 г. мову крывічоў з літоўскай мовай? Меркаванне Фагера пра то, што моцна славянізаваная літоўская мова сягала на поўдзень Вялікага Княства Літоўскага, прымушае думчыць, што,магчыма, тут Фагэр у нейкай ступені блыпаў літоўскую мову з беларускай.

Пытанне асбонасці ўжыванай у Беларусі мовы мімаходзіз закрануў Е. С. Бантке ў сваім артыкуле 1815 г. «Заўбагі пра эспікую, польскую і сучасную расійскую мовы». У самым начатку, апелюючы да французскіх і немецкіх наўукоўцай, ён палемічна падкрэсліў, што сучасная расійская мова ўласціва не ўсім славянскім народам у Расіі, «прынамсі, не ўсёй разнастайнай Русі – Вялікай, Белай, Чырвонай і Чорнай» [96, с. 111].

У 1815–1816 гг. у Варшаве на польскай мове быў напроказаваны дзве працы С. Б. Ліндз, якія з'явіліся як вельмі важным укладам у беларусцтву таго часу, так і выводзілі на новы ўзровень асэнсанне фактычна яшчэ не настаяўленай у ту пару праблемы адэватнай для беларускай мовы назывы.

Першая праца – гэта вялікі артыкул «Аб славянска-расійскай літаратуры», які ў значнай ступені ўяўляў сабой рэцензію на публіканью Сопікава. У гэтых артыкуле, злаціца, упершыню ў польскамоўнай наўкувой літаратуры

сустракаеца выраз *беларуская, дакладней, беларастісцкая, мова*. Так, Ліндэ аказіўтаваў увагу на тым, што мову не ўсіх працтваўленых у каталогу Сопіка віва кірздлічных выдаінняў трэба кваліфікаваць як царкоўнаславянскую: «...пімат ёсьць напісаных па-маларасійску або па-беларастісцку» [106, с. 31]. Але, як памятаем, Сопікі сам назваў некаторыя з прыведзеных ім кніг *беларускімі*. Своюласціва «спераходзівансце іншыятыўны», адсунгасць у гэтым канкрэтным месцы спасылкі на Сопікава сведчала, відаць, пра то, што гутая думка была вельмі важнай для Ліндэ – настолькі, што ён быў гатовы лічыць яе ўласнай. Пазней у сваій працы Ліндэ япчо раз выкарыстаў тэрмін «устойлівая» *беларуская мова* (*staցdy język biatoruski*) – у фрагменте, прысвечаным параўнанню мовы кнігі «Казданне святога Кірылы аб антыхрысці» С. Зізанія з польскай мовай [108, с. 13].

Аднак Ліндэ карыстаўся і гэмінам *рускай мовы*. Услед за Т. Чапіком, ён напісаў, што першае і трэціе выданні статуту Вялікага Княства Літоўскага былі напісаны «на *рускай мове*», сівердзіў, што «к'сё Ягелона аж да Жыгімонта Аўгуста ў Літве пісалі *на-руску*, давалі граматы і прывілеі, а паводле слоў нашага Бантке (у яго гісторыі *кнігадрукавання*), затэнна, некаторыя з іх не надта добра ведалі польскую мову і, прынамсі, Казімір Ягелон раней умееў *на-руску*, чым па-польску...» [108, с. 34]. У фрагментах, прысвечаных Скаріныне, Ліндэ зауважыў, што ўсходнеславянскі першадрукар пісаў свае творы «на *рускім дыялекце*, вельмі блізкім да польскай мовы» і што ў працмове да кнігі «Эсфір» Скаріна згадваў пра «свою прыродную *рускую мову*» (выдзелена Ліндэ, – С. 3) [108, т. III, с. 292, 293].

Задасця, пералік усходнеславянскіх моў у артыкуле Лінда можна апэньцівачаць як даволі няпэўны. З аднаго боку, ён абавязчай існаванне асбонай *маларасійскай або беларастісцкой мовы*. З другога боку, пры разычзем мовы Скаріны (якая выглядала вельмі своеасаблівай у паўдніяні з вядомымі Лінду гаганасцай расійскай і царкоўнаславянскай), пры спасылках на адміністрацыйна-торыцьчыні праクトыку ў Вялікім Княстве Літоўскім аўтар не карыстаўся гэтым выразам, а ўжываў тэрмін *руская мова*. Таким чынам, у артыкуле «Аб славянска-расійскай літаратуры» сярод усходнеславянінскіх моў выдзяляліся тры мовы – *расійская, маларасійская / беларастісцкая і руская*. Чым адразнівалася *беларастісцкая (маларасійская)* ад *руской мовы*, было, аднак, незразумела. Сітуацыя была тым больш складаная, калі пасырабаваць дыферэнцыраваць *беларастісцкую мову* ад «рускага дыялекта, вельмі блізкага да польскай мовы»... У другой працы – «Аб Літоўским стагуте, рускай мовай і другам выдацзеным паведамлении» – Ліндэ аддаў належнае таму, што ў 3-м артыкуле III раздзела Статута мова дакумента называлася *рускай*: «на *рускай* езык предложоны и *руским же письмом*». Недыферэнцыраваннае выкарыстанне некаторымі тагачаснымі польскімі аўтарамі тэрміна *język ruskii* вымусіла Ліндэ зрабіць

заўвагу адноса таго, што гэты выраз часам ужываўся неўласціва: напрыклад, Т. Чапкі ў некаторых выпадках змешваў назыв *рускай мовы* з іншымі. Чапкі ў *расійская мова* [109, с. 12]. Пра то, што блытаць *царкоўную* мову з сучаснай *расійской* нелга, папрэджаў у сваім артыкуле і Бантке [96, с. 114]. Аднак, ціварджас Лінцо, *рускай мовы* моцна адрозніваеца ад *расійской і царкоўной*, і «расіянін, які з захапліннем дэясцічае *Ламано-сава, Дзяржавіна і т. д.*, а таксама граецка-расійскі (праваслаўны. – С. З.) святар, не адрознівалася ад мовы кваліфіканага Сопікаўым як беларускае «*Казання святога Кірылы аб антыхрысце*», Ліндо называй мову Літоўскага статута беларускай, выдзеліўшы ў тэксле гэтую назуву [109, с. 13]. У працы «*Аб літоўскім статуте...*» Ліндэ яшчэ раз зваруліўся да тэмы кваліфіканы мовы Скарыны і ўдакладніў, што настэлдзяты на тое, што «*у Скарыны назіраем ламешку рускай мовы да царкоўной, старая славянская мова ў яго выразна пераважае*» [109, с. 18]. З працы Лінда вынікае, што ён быў схільны захоўваць за беларускай мовай яе абыходкавую назуву *руская мова* (што назіраем і ў назве яго працы), у той жа час ён кваліфікаўшы адну з яе канкрэтных функцыянальна-стылістичных разнавіднасцей (а менавіта мову Статута) як *беларускую*.

Выдзяляючы на ўсходніх славян самастойную русскую мову з яе *беларускай* разнавіднасцю, якая адрознівалася ад *расійской* мовы, у сваіх працах 1815–1816 гг. Лінда істотна прасунувўся наперад у параўнанні з 1807 г., калі наступе да першага тома свайго слоўніка сярод усходнеславянскіх моў ён назваў толькі *рускую* мову, інш. якой разумеў *расійскую*. Прагрэс тут можна назіраць і ў параджанні з артыкулем «*Аб славянска-расійской літаратуры*»: У працы «*Аб літоўскім статуте...*» былі вызначаны адносины паміж *рускай і беларускай* мовамі: яны былі акрэслены як цэлае і частка, як агульнае і прыватнае.

Вылучэнне ў артыкуле «*Аб славянска-расійской літаратуры*» *рускай мовы* статутаў Вялікага Княства Літоўскага, Ягелонаў і Скарыны стварыла спецыфічныя складанасці для перапладчыка артыкула Лінда на расійскую мову М. Качаноўскага. (У скарочным выглядзе артыкул Лінда быў перадрукаваны на расійскай мове ў рэдагаваным Качаноўскім часопісе «*Веснік Еўропы*».) Якім чынам пры пераспалзе трэба было перадаць па-расійску выраз *Ліндэ рускай мова?* Тэрмін *рускій язык* у расійскай лінгвістыцы ў гэты час усё больш актыўна выкарыстоўваўся для наймення ўжыяннага продка тагачаснай расійскай мовы, які паводле сваіх харектарыстык (і гэта добра ўсведамляў Качаноўскі) моцна адрозніваўся ад апісанай Лінду мовы статутаў Ягелонаў і Скарыны. Быў знайдзены наступны выхад. Перакладачы сказа-

іраю тое, што першае і трэцяе выданні статутаў ВКЛ выйшлі на *рускай мове*, Качаноўскі, «*каб не зменшаваць з нашай рускай*» («*чтоб не смешивать с нашим русским*»), ужыў тэрмін *руськая мова (русский язык)*. Свой падыход ён паглуміць у спедыяльнай зноўцы, у якой таксама «*загубажыў, што расійскую мову палікі ў вусным ужытку называюць маскоўскай, а на пісьме – расійскай; а на рускай мове гаворыць жыхары Минскай, Кіеўскай, Вільніскай і Падольскай губерні*» [49, с. 122]. Як можа вынікаць з кваліфіканы Лінда і з прац пазнейшых аўтараў, у першай палове XIX ст. некаторыя даследчыкі яшчэ несласткава добра адрознівалі беларускую і ўкраінскую мовы. Пто датычыць заўгарі М. Качаноўскага адноса арэала ўжывання *руськай* мовы, то, здацца, гута было першае ў тагачаснай беларускістычнай літаратуры ўказанне на тое, што «*беларуская*» (*«руськая»*) мова ўжываецца і на тэрыторыі Украіны.

У 1816 г. кароткія заўгары аб чарнігайскіх беларусах зрабілі Харкаўскага ўніверсітэта Аляксей Лёўшын. У книзе «*Лісты з Маларасіі*» ён напісаў пра чарнігаўскую гаворку, адрознай рысай якой ён лічыў «*цвёрдасць*», якія адчувалася «*е ў пых, хто адых алі малараційскай мовы, але ис мог змяніць вымаўлення*». Лёўшын зазначыў, што «*большая частка мясцовых жыхароў змешана з літоўцамі, а таму іх і называюць іншыя малараціяне літвінамі*» [48, с. 147–148]. Згодна з Кацкім [37, с. 180] і Булічам [12, с. 1113], у адпаведным фрагменте книгі гаворка ішла пра гародніцкіх беларусаў, якіх, як бачым, Лёўшын называў літоўцамі. Я. Кацкіс выказаў меркаванне, што для украінца Лёўшына (папраўдзе расійца) тут прысыгнула ўвагу пшёрдае вымаўленне *ріадсунасць* («*спіснітых*» галосных на месцы *о і е*). Буліч назінчай таксама, што далей Лёўшын без плюмачнага запічальнага беларусаў да «*маларацасць*».

У канцы 1810-х гг. у друку з'явіліся першыя ўзоры жывога маўлечнага беларусаў. Праца Марыі Чарноўскай «*Рэптыкі славянскай міфалогіі, захаваны ў звязках вясковага люду на Белай Русі (Магілёўская губернія)*» была апублікавана спачатку ў польскамоўным «*Віленскім дзённіку*», пазней – у маскоўскім «*Весніку Еўропы*» [116, 67]. Тады ж у надрукаванай у Санкт-Пецярбургу граматыцы ўкраінскай («*малараційскай*») мовы А. Паўлоўскі згадваў прыўтомъ ўжо ўжо ўжытую чыну, грэка-расійскай міфалогіі, захаваны ў наўгародскую, стародубскую, мурамскую, назіраваны сярод іх і *полацкую* [66]. У 1818 г. у Санкц-Петярбургу быў надрукаваны «*Гістарычны слоўнік бытых у Расіі пісьменнікаў духоўнага чыну, грэка-расійскай міфалогіі*» Я. Балхавіціна [9]. У гэтай працы як беларускамоўныя аўтары быў пазначаны А. Радзівілoўскі, Д. Растворскі, З. Капыценскі, І. Галятоўскі, ІІ. Магіла, выдаўцы няўсіжскага катэхізіса 1562 г. М. Кавячынскі, С. Буды і Л. Крыпкоўскі, М. Сматрыцкі, П. Бярнала. Асабіца піадавітым беларускамоўным пісьменнікам пададзенны І. Галятоўскі: ім на беларускай мове або з яе выкарыстаннем (у выпадку двумоўных выданняў) надрукаваны п'ять кніг. Я. Балхавіцінаў, як здавала-

ся, не ставіў сабе мэты ўказаць усіх аўтараў, якія пісалі на беларускай мове, таму выглядае, што іх кола ў інтэрпрэтаты аўтара слоўніка могло б быць пашырана. Так, напрыклад, характарызутоны мову Басінія Грыгаровіча-Барскага, Я. Балхавіцінаў яе ніяк не назімешанава, але паведаміў, што яна «такая ж, якой да паловы мінулага стагодзіня амаль усе ў Маларасійскай мове» [9, с. 67–68]. Каля мець на ўвазе, што ў связі з элактам «Дыярыуша» Д. Растворскага Я. Балхавіцінаў цвердзіў, што гэты твор быў напісаны «на беларускай мове, якая ў маларасійскіх вучоных была гады (у XVII ст. – С. 3.) ва ўсегальнім ужытку» [9, с. 133], то, спаряды, «беларускай» можна было б лічыць і мову твораў В. Грыгоровіча-Барскага. Думку Я. Балхавіцінава адносна існавання нейкай «комепаніі» беларускай мовы можна суднісці з падобным меркаваннем В. Сопікава.

У канцы 1810-х гг. з кароткімі зайдзанамі пра беларускую мову ўпершыню выступілі яшчэ дva аўтары, даследаванні якіх пазней мелі вялікае значэнне для яе распрацоўкі.

Сначатку ў 1818 г. у «Працах Таварыства амэрагаў расійскай літаратуры» К. Калайдовіч наступным чынам выказаўся пра почырк, якім быў напісаны спрочаты арыгінал «Слова аб паходзе Граварым»: паводле сведчання відавочнай, почырк, якім напісана Слова, «не ўзыходзіць далей за XVI стагодз., хоць граф Мусін-Пушкін адносіць яго да канца XIV або да пачатку XV стагоддзя, ён з'яўляецца беларускім» [6, с. 28; цытуюцца паводзе: 81, с. 288–289]. К. Калайдовіч тут, таким чынам, увёў паняцце «беларускі почырк». Пішуцы ў наступным годзе ў артыкуле пра дзеяніасць Ш. Фіёля пра мову ўступнай нататкі кракаўскага выдаўца «Часаслов» 1491 г. К. Калайдовіч дызнастраваў у ёй «рускай языві в простонародномпольском, или правильнее белорускомъ выговоре» [35, с. 105].

Вельмі крытична апапяліў географічныя неды аўтара «Гісторыі дзяржавы расійскай» М. Карамзіна, засведчаныя ў яго карце IX ст., і ўдакладняючы арэал расселення «крычкоў і літвы», у 20-м нумары часопіса «Веснік Еўропы» за 1819 г. З. Даленга-Хадакоўскі іэнтыфікаваў «крычкоў» як складовую частку рускіх і аспречнага прыналежнасці да літвы Наваградка. Аўтар публікацыі «Весніку Еўропы» цвердзіў, што Карамзін «абазначаў Літву паводле цпарашніх меж літоўскіх губерній, гута значць коштам рускай зямлі» і паведаміў, што «таміж Вільні, Гародні і Мінскам ёсьць спрадзеку рускай мова. Літоўскія князі не выкаранялі яе, бо ўжывалі самі пры двары, у дараворах і слатугах». З. Даленга-Хадакоўскі зрабіў выснову, што Карамзін не ведаў, дзе прахоліць мэжа паміж «чласна літоўскай і рускай мовамі».

У іншым месцы свойнай працы, пішучы пра супінай, аўтар заўажыў, што, з аднаго боку, уздоўж ракі Сула, амаль да ракі Сан і Карпакіх гор, і, з другога боку, у Чарнігаве, а таксама на поўначы і ўсходзе ад Чарнігава гавораць

на розных дыялектах: у першым выпадку на *наўгуроўскім рускім*, а ў другім – на *беларускім* [19, с. 63, 65–66].

Апубліканы ў паштулярным выданні і суднесены з поглядамі славутага расійскага аўтара, выкладзены «наступальным чынам» [19, с. 62] меркаванні З. Даленга-Хадакоўскага аб мове тэрыторыі заходу і поўначы сучаснай Беларусі былі выключна важнымі для прынятнення ўвагі наўковіднасці асобнай старой *рускай* (славенскай, аўтар, аднак, тут не карыстаецца гэтым тэрмінам) мовы, пропіцастаўленай (блыскай, аўтар, аднак, яшчэ не карыстаецца гэтым тэрмінам) польскай мове. Паводле сведчання ўкладальніка індэксса да публіканай «Вестніка Еўропы», апублікаванага ў 1860 г., рэдактар часопіса М. Качаноўскі становіча асаніў пададзены ў гэтым артыкуле географічны ўказанні З. Даленга-Хадакоўскага. Пра самастойныя характэр гэтай мовы (носьбітамі яе ў выкладанні Даленга-Хадакоўскага былі *крычкі*) магло сведчыць то, што яе (поруч з польскай) дрэнна ведаў Карамзін. Наірніклад, каментуючы наўгуроўскія тапонімы *Дедчынское село*, З. Даленга-Хадакоўскі звірніў увагу на то, што лепша веданне польскай «і нават рускай мовы» не дазволіла б Карамзіну трансфармавіць гэты апелітыву са значэннем ‘спадчынны’ ва ўласную назуву [19, с. 64]. Важкім было і то, што, харастарызуючы мову насельнікай Чарнігава і сумежных падноўных і ўсходніх рэгіёнаў, аўтар выкарыстаў гэмін беларускай вынеграм.

Лінгвістычныя працы 1800–1810-х гг. пра беларускую мову былі толькі першымі падыходамі да наўкувовага выясняльня як характру беларускай мовы, так і яе назывы. У шэршту выкладкай тут канстатуецца звычайнай зглебанне беларускай мовы сярод іншых. Усе гэтыя працы былі надрукаваны за межамі Беларусі (Гётынген, Веймар, Лондан, Берлін, Харкай, Санкт-Пеўтэрбург, Кракаў, Прага, Варшава, Маскна). Даследаванню характру беларускай мовы часам паліяднічала плюнае высыяленне спедыфікі беларускай, адпаведна ў некаторых працах, дзе ішла гаворка і пра беларускую мову, мати ўжываща этонімы, але не выкарыстоўваючы нікія лінвонімы (Адэлуні, Шлэцэр). Тэрміналогія, кваліфікацыі і апінкі некаторых прац увогуле не даюць магчымасці вызначыць, ці беларуская мова знаходзілася ў полі зроку іх аўтараў (напрыйнад, Фагт). У гэты час пераважала назва *рускай мовы*, аднак пакуль з'яўляла таксама гэмін беларускай мовы. Часам некаторыя аўтары (Ліндэ, Даленга-Хадакоўскі) выкарыстоўвалі аблода тэрмины, прыпісваючы ім, аднак, нятоеснае (Даленга-Хадакоўскі) або не зусім іеснае (Ліндэ) значэнне. У расійкамоўнай літаратуре была здзейснена сироба ўкараниць выраз *рускай язык* (Кітаноўскі), а таксама зафіксована першай спробай выкарыстання складанага апісальнага тэрміна з апачасовым выкарыстаннем значэнні *рускай і беларускай* (Калайдовіч).

У незаўажанай пазнейшымі даследчыкамі працы Г. Гасэя 1807 г. беларуская мова была скавана пад называй *літоўскай*. У працы Лінде «Аб літоўскім

стапце...» упершыню было пастаўлена пытанне выкарыстання адэксватнай тэрміналогіі. Працы першых двух дзесяцігодзій XIX ст. з'яўліся важным падмуркам, на які абапіралася лініівістыка пазнейшага часу.

Бібліографічны спасылкі

1. Азадовскій М. К. История русской фольклористики. М., 1958.
2. Банькоўскі-Луцэ М. Стан і перспектывы беларускай мовы ў Швейцарыі // Беларусіка. Albaruthenica. 1. Мінск, 1993. С. 11–15.
3. Бараніцкая Н. Уплыў сучасных народаў на замену дзяржаўнага назову Беларусі ў арганізаціях вучоных у дыяспары // Droga ku vzajemności. 50 lat bialorutensistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Warszawa, 2007. S. 50.
4. Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім. Мінск, 1992.
5. Белы A. Хроніка Белай Русі. Chronicle Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск, 2000.
6. Бібліотека Петра I. Описание рукописных книг. Спб., 2003.
7. Богуц-Сестранцэвіч С. // Беларуская энцыклапедія. Мінск, 1996. Т. 3. С. 203.
8. Болховітінов Е. Историческое известие о митрополите Петре Могиле // Вестн. Европы. 1813. № 21/22. С. 35–44.
9. Болховітінов Е. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина, Греко-российской церкви. Спб. 1818.
10. Буйдзко I. У. Да паняццю мяшанай і гібриднай мовы ў кантынууме белільных перакладаў на старобеларускую мову // Тыпалогія ўзаемасувязей беларускай і рускай мов і працлемы нацыянальнай самадэнтыфікацыі. Мінск, 2011. С. 38–44.
11. Булгакаў В. Гісторыя беларускага націяналізму. Вільня, 2006.
12. Бутыч С. К. Очерк истории языкоznания в России. Т. 1. XIII в.–1825 г. Спб., 1904.
13. Вагуленко С. Слов'янска група мов у класіфікацыйных спробах кіеўскіх професароў філософіі (канец XVII – перша третина XVIII ст.) // Україніка ІІІ. Соціальніка Problemju jazyka, literatury i kultury. 2. čísł. Sborník článkov. Olomouc, 2008. С. 555–559.
14. Вінаградов В. В. Великій рускій язык. М., 1945.
15. Герберштейн С. Записки о Москве: в 2 т. М., 2008. Т. 1.
16. Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы. The History of the Belarusian Nation and State. Мінск, 2001.
17. Грычкевіч В., Мальдзіс А. Шлях вялікі праз Беларусь. Мінск, 1980.
18. Гудков В. П. Славістіка. Сербістіка. М., 1999.
19. Дзялох-Хадзюкі Е. З. Выбрае. Мінск, 2007.
20. Дзіні П. У. Заметкі об истоках балтыйскай лінгвістикі // Славяноведение. 1999. № 5. С. 42–47.
21. Дзялобко М. Г. Ю. Крижанич о русском языке // Советское языкознание. Ленинград, 1937. Т. 3. С. 7–40.
22. Журавскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1967. Т. 1.
23. Журавскі А. І. Беларуская мова і дзяржаўнасць у старажытнасці // Гуманітарная і сацыяльная наука на заходзе XX стагодзізма. Мінск, 1998. С. 449–455.
24. Журавскі А. І. Прыведзены М. Р. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова: энцыкл. Мінск, 1994. С. 147–156.
25. Запруднік Я. Беларусь на пістарачных скрыжаваніях. Мінск, 1996.
26. Запрудскі С. Юрый Крыжаніч аб беларускай мове // Мовы Вялікага Княства Літоўскага. Брест, 2005. С. 11–14.
- 27.. Запрудскі С. Беларусістичныя запіскі нацыялізму Самуэля Багуміла Ліндэ // Droga ku wzajemności. 50 lat bialorutensistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Warszawa, 2007. С. 382–395.
28. Запрудскі С. М. Аб філалагічнай рэчопісі беларускай мовы ў Расіі ў першай чвэрці XIX ст. // Вестн. БДУ. С.ер. 4. Філалогія, журнальстыка, педагогіка. 2011. № 2. С. 44–50.
29. Запрудскі С. Аб «харкаўскім слэзэ» вывучэння беларускай мовы ў першай чвэрці XIX стагодзізма // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkchrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages. München–Berlin, 2012. С. 274–294.
30. Залінській П. Погляді европейскіх грамматістў XV–XIX ст. па украінскай беларускай мові // Мовознавство. 1969. № 4. С. 57–61.
31. Імя гвай «Белая Русь». Мінск, 1991.
32. Каўркапіца Т., Раёйша У. Феномен часу. Драматургія кіева-магільніцаў як выява Украінска-беларускай культурнай супольнасці // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса. Мінск, 2007. С. 140–151.
33. Каўто А. К. Беларусіка в трудах П. Й. Плафарика // Павел Йозеф Шафарик (к 200-летню со дnia рождения). М., 1995. С. 51–59.
34. Каўко А. К. От Скорины до Купалы. Белорусская литература в контексте национально-культурного возрождения. М., 2006.
35. Калядойович К. Дополнительные сведения о трудах Швайцольта Фиоля, древнейшего славянского типографика // Вестн. Европы. 1819. № 18. С. 101–108.
36. Каубоўчык А. Крокі гісторыі. Даследаваны, артыкулы, устаміны. Беласток – Вільня – Менск, 1993.
37. Карапчік Е. Ф. Беларусы. Введение в изучение языка и народной словесности. Мінск, 2006. Т. 1.
38. Каҳаноўскі Г. Адчынісці, таямніца часу. Мінск, 1984.
39. Каҳаноўскі Г. Археалогія і гісторычнае краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX стаг. Мінск, 1984.
40. Каҳаноўскі Г. Краязнаўства і мова // Энцыклапедыя «Беларуская мова». Мінск, 1994. С. 271–272.
41. Каҳаноўскі Г. А. Богуш-Сестранцэвіч Станіслаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1994. Т. 2. С. 52.
42. Кукушніка М. В. Монастырскія біблілогікі русскага севера. Очеркі по історіі кінжной культуры XVI–XVII векоў. Л., 1977.
43. Кууль-Сельверстбоў С. Я. Беларусь на мяжы старадзму і культуры: Фармаванне культуры. Новага часу на беларускіх землях (друга палова XVIII – 1820-я гг.). Мінск, 2000.
44. Куракін Б. Н. Дневнік і путевые заметкі. 1705 – 1710 // Архів кн. Ф. А. Куракіна. Кн. 1. Спб., 1890. С. 101–240. http://memoirs.ru/texts/Kurakin_D.htm

46. *Лабынчук Ю. А.* Именование «Белоруссий» восточных граничных земель Речи Посполитой после ее разделов // *Studia Russica*. XXII. Budapest, 2005. С. 137–143.
47. *Латышанская А.* Национальность – Беларус. Институт беларусской этнографии. Т. IV: Белоруссия и Сибирь. Минск, 2005.
48. *Левин А.* Письма из Малороссии. Харьков, 1816.
49. *Ланде С. Б.* О российской литературе // Вестн. Европы. 1816. Ч. ХС, № 22. С. 110 – 136; № 23/24. С. 230–254.
50. *Максимович М.* История древней русской словесности. Кн. I. Киев, 1839.
51. *Мальдзіс А.* Падарожжа ў XIX стагодзьдзе: З гісторыі беларускай літаратуры, мастацтва і культуры. Мінск, 1969.
52. *Мальдзіс А. І.* Кнігадрукаванне ў беларусі ў XVIII ст. // Кніга, бібліотечное дело и бібліографія в Белоруссії. Мінск, 1974.
53. *Мальдзіс А.* Таямніцы старожылых сковшаш. Мінск, 1974.
54. *Мальдзіс А.* На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (пругая палавіна XVII–XVIII ст.). Мінск, 1980.
55. *Мальдзіс А.* Беларусь у постэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагодзьдзя. Мінск, 1982.
56. *Мальдзіс А.* Як жылі нашы праці ў XVIII стагодзьдзі. Мінск, 2001.
57. *Мархель У. І.* Творчасць Уладзіслава Сыракомлі. Мінск, 2005.
58. *Мельніков А. С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. Спб., 1999.
59. *Мікінэв В.* Язык Литовского статута 1588 года. Kraków, 2008.
60. *Насебіч В.* Літвіны // Вялікае княства Літоўскага: энцикл. у 2 т. Мінск, 2007. Т. 2. С. 206–208.
61. Незвестны [Калайдович К. Ф.]. Опыт решения вопроса, на каком языке написана Песнь о полку Игореве // Труды Общества любителей российской словесности. 1818. Ч. II. С. 1–32.
63. *Некрашевич-Кароткай Ж.* Лингвонимы восточнославянского культурного региона (исторический обзор) // Исследование славянских языков и литературы в высшей школе: достижения и перспективы. М., 2003. С. 149–153.
64. *Неклюцкий А. П.* Литавія і прутне пігумізмы ў украінскіх (восточнославянскіх) трамматиках і словарях XVI–XVII вв. // Балгистика. 1971. 7. С. 53–62.
65. Обстоятельное описание славяно-российских грамматик, хранившихся в библиотеке графа Федора Антрепьевича Толстова. Эддзи К. Калайдович и П. Строев. М., 1825.
66. *Орнатовский И.* Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных. Харьков, 1810.
67. Остатки славянского баснословия в Белоруссии // Вестн. Европы, 1818. Ч. 102. С. 53–56, 111–119.
68. *Павловский А. П.* Грамматика малороссийского наречия. Спб., 1818.
69. Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. Л., 1985.
70. *Пачета В. И.* Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961.
71. *Прыгодзіл М.* Катэхізіс Лайтарній Зіганія 1627 года ў гісторыі рэлігійнай культуры беларускіх школьніх славян // Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя: матэрыялы IV Міжнар. кангрэса беларускай культуры ў канцэнсе культур сўрэланскіх краін». Мінск, 2006. С. 123–125.
72. Прывізбуц M. P. Беларускае мовазнаўства. Мінск, 2006.
73. *Пылін А. Н.* История русской этнографии. Т. IV: Белоруссия и Сибирь. Минск, 2006.
74. *Рыманав E. P.* З гісторыка-археалагічнай спачтыны. Выбраны творы. Мар’ін, 2006.
75. Русские летописи на древнеславянском языке, спиченные, переведенные и объясненные А. Л. Шлёнгером. Ч. I. Перевел Дм. Языков. Спб., 1809.
76. *Сасановіч Г. М.* Да пісторыі назвы «Белая Русь» // Старонік гісторыі Беларусі. Мінск, 1992. С. 63–73.
77. *Семінчук А. Міхалон Літвін* // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1999. Т. 5. С. 214–215.
78. *Соболевскай А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Спб., 1903.
79. *Сапаков В.* Опыт российской библиографии или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славянском и русском языках. Ч. I. Спб., 1813.
80. Старожытная беларуская літаратура (ХІІ–ХVІІІ стст.). Укладанне, прадмова і каментар Івана Саверанкі. Мінск, 2010.
81. *Творозов О. В.* Мусні-Пуніканскій сборнік // Слово о полку Игореве : Энцыкл. М., 1995. Т. 3. С. 287–291.
82. *Тобін Э. А.* мова наша – спрадвечна, ліўвінская // Народная воля. 2007. 5 крас.
83. *Токіч С.* Беларуская ідэнтычнасць у XIX ст. // Беларускі гісторычны зборнік. 24. Беласток, 2005. С. 92–95.
84. *Трапік Я.* Караманікі фактар у развітвій фармаванні беларускай культуры XIX ст. // Roczniki Humanistyczne. Т. LII, zcz. 7. Seria: Slawjanoznawstwo. 2005. С. 43–61.
85. *Усманскай Б. д.* Избранные труды. Г. П. Язык и культура. М., 1994.
86. *Францеев В. А.* Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX столетия. Прага, 1906.
87. *Хайратамович І. П.* Станіслаў Богуш-Сестранеців // Мыслішлі і асветнікі Беларусі. X–XIX стагодзізі энцыкл. дыведнік. Мінск, 1995. С. 183–185.
88. *Худоствікі М. В.* Пісціўня беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. Мінск, 2001.
89. *Худоствікі М. Шляхамі да беларускай. Нарсы, артыкулы, эсэ.* Warszawa, 2010.
90. *Церкоў К.* Гісторыя беларускай паводле паданняў і легендаў. Мінск, 2006.
91. *Целанова Е. А.* Культурная и языковая ситуация Великого княжества Литовского // Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli. Dipartimento di studi dell'Europa orientale. Sezione Slavistica. AION Slavistica. 1997–1998. Quaderno № 5. 2000. С. 33–109.
92. *Шагун І. М.* Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск, 1995.
93. *Шыбіек З.* Нарсы гісторыі Беларусі. 1795–2002. Мінск, 2003.
94. *Шляхінскай І. Л.* Определение «белорусским» в общихе христианских церквей (католической, православной, униатской) на белорусско-российском пограничье до и после разделов Речи Посполитой // *Sindica Russica*. XXII. Budapest, 2005. С. 144–149.
95. *Adelung J. Ch.* Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten. Band 2. Berlin, 1809.
96. *Bandke J. S.* Uwagi nad językem czeskim, polskim i teraźniejszym rosyjskim // Pamiętnik Warszawski. 1815. Tom 1. C. 111–124.

97. Bieder H. Die Klassifizierung der ostslawischen Sprachen und Dialekte in der galizischen Sprachwissenschaft (zweite Hälfte 19. Jahrhundert) // Normen, Namen und Ten denzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag. München, 2004. C. 141–152.
98. Bieder H. Sprachwissenschaftliche Weißrussistik in Österreich-Ungarn // Germano-slavica. Jahrgang 17. 2006. №. 1–2. С. 65–84.
99. Campenhausen P. B. Travels through several provinces of the Russian Empire; with an historical account of the Zaporog cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea. London, 1808.
100. Danylenko A. Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, Can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a sprachreal? // Langues baltiques, langues slaves. Paris, 2011. P. 141–173.

101. Dini P. U. Aufassungsviarietät über die Baltischen Sprachen in «Mithridates» (1555) von Conradus Gesnerus. Baltische Sprachen und Kulturen in der Renaissance // Historica. XXXII (1). 1997. S. 41–48.
102. Dini P. U. Polyglossia and linguistic variations in the Grand Duchy of Lithuania according to Miechovita (XVII cent.) // Studia Russica. XVIII. 2000. P. 49–54.
103. Gerbinus J. M. Religiose Kijovienses cryptae, sive Kijovia subterranea: In quibus labyrinthis sub terra, et in eo emortua a sex centis annis Divorum atque Heroum graeco-ruthenorum, et nec dum corrupta corpora, ex nomine atque ad oculum e Paterico scolonica detegit. Jenae, 1675.
104. Gessner K. Mithridates. De differentiis linguarum tum veterum tum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt. Neudruck der Ausgabe Zürich 1555. Scientia Verlag Aalen, 1974.
105. Gladkova H. Ohlédnutí výročím Josefa Dobrovského (1753 – 1829) // Slavia. R. 73. 2004. S. 359–384.
106. Hassel G. Statistischer Abriss des Russische Kaiseriums, nach seinen neusten politischen Beziehungen. Nürnberg-Leipzig, 1807.
107. Lelewel I. Dodatek do rozprawy Daniłowicza w Nrze 17 umieszczonej o Dyplo matyce Ruskiej // Dziennik Warszawski. 1826. T. 6. № 17–19. S. 211–241.

108. Linde S. B. O literaturze słowiańsko-rosyjskiej // Pamiętnik Warszawski. 1815; T. II. № 8. S. 411–428; T. III. № 9. S. 14–34. № 10. S. 133–150. № 11. S. 277–298. 1816; T. IV. № 13. S. 3–21. № 15. S. 285–296; T. V. № 17. S. 3–21. № 18. S. 125–144.
109. Linde S. B. O Statucie litewskim russkim językem i drukiem wydanym wiadomość. Warszawa, 1816.
110. Łązyzonek O «Белая Русь» у Помоні Ільмана Староволскага // Literatura. Ėzyk. Kultura. Warszawa, 2007. S. 331–334.

111. Martel A. La langue polonoise dans les pays ruthenes, Ukraine et Russie Blanche 1569–1667. Lille, 1938.
112. McMillin A. B. XIXth Century Attitudes to Byelorussian before Karski // Journal of Byelorussian Studies. Vol. I. №. 2. London, 1966. P. 103–109.
113. Ruchnik-Kartwatowa Z. Kierunki badań słowiański w Polsce i Rosji do roku 1830. U źródeł słowiańskiego językoznawstwa historyczno-ptakownawczego // Slavia Orientalis. T. 53. Poznań, 1996. S. 87–94.

114. Stachowski Fr. Rys życia i prac naukowych ś. p. Stanisława de Bohusz Siestrzeniec-wicza Arcybiskupa Mohilewskiego // Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Kraków, 1841. T. 1. S. 166–179.
115. Vater J. S. Literatur der Grammatiken. Lexica und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde: nach Alphabetischer Ordnung der Sprachen. Berlin, 1815.
116. Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane (grub. Mohilewska) // Dziennik Wilenski. 1817. T. VI. C. 396–408.
117. Zwoliński P. J. L. Frisch jako slawista-rusycysta // Slavia Orientalis. 1966. R. XV. Nr. 4. S. 453–473.

3.2. ПОГЛЯДЫ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ У АСЯРОДКУ УНІЯЦКИХ СВЯТАРОЎ (М. К. БАБРОЎСКІ, А. Ю. САСНОЎСКІ, П. Г. ЯНКОЎСКІ)

Як відома, колькасць пераходзіць у якасьць — гэта закон дыялектыкі, закон жыцця і... закон наукоўскай дзейнасці. Філалагічныя працы ХІХ ст., аугары якіх зверталіся да беларускай мовы і якія ўжо можна лічыць наявуковымі, узімкі не на пустым месцы. Яны засведчылі той якасна новы ўзровень, што склаўся і аформіўся ў вакінку нападашвания і асэнсавання яшчэ досыць бессистемных і спарадычных ранейшых напрацовак. Першыя даследаванні па беларускай мове датычыліся яе паходжання і гісторыі, а таксама апісывалі асобныя гаворкі [17, с. 39–40]. Тое, што спробы сінхронічнага апісання беларускай мовы (у выглядзе розных лакальных варыянтаў) праводзіліся фастычна паралельна са зваротам да гісторыі яе посьбітагау, можна пату маць як следаванне лінгвістычнай думкі агульнаеўрапейскому развицію папярэлдні і падчас «вясны народу», што ўзнілася на хвалі французскай рэвалюцыі 1848 г.¹ Галоўнай рухаючай сілай усіх ёўрапейскіх рэвалюцый і грамадзянскіх войнаў, што разгарэліся следам за ліогаўскай ревалюцыяй у Францыі, з'яўляліся рабочы і працелегарыят. Усведамленне такой колькасці по людзей сябе працтвайкамі аднаго народа, адной нацыі непазбожна вяло і да ўсведамлення таго, што менавіта яны з'яўлююцца наосьбітамі патрыйству, адметнай культуры і мовы. Узімкі цікавасць да паходжання і гісторыі асобных народу і их мов. У Расійскай імперыі, куды ў ХІХ ст. уваходзілі землі сучаснай Беларусі, істоты погляды атрымалі пашырэнне дзяякуючыя інтелігенции,

¹ У першай палове ХІХ ст. (па 1823 г.) у Беларусі існавалі таемныя студенцкія гаворы (у тым ліку філамагія і філаргаты), адбылося лістападаўскае паўстанне (1830–1831 г.), узельнікі якіх національнае пытанне адноўлі да прывілігіётых, аднак выступілі не як беларускія, а як польскія патрыёты, ханы і патавалі значную ўвагу мясцовай мове, культуры і звычаям. Беларуская культура і мова ўстрымаліся ім як частка польскай народнай культуры і мовы.